

Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder

Indholdsfortegnelse

1. Om afhandlingen	3
1.1. Introduktion.....	3
1.2. Afhandlingens opbygning og problemstillinger.....	3
1.2.1. Analytisk basis	5
1.2.2. Overbygning	7
1.2.3. Konklusion	7
1.3. Kronologisk og geografisk ramme	7
2. Teoretisk og metodisk baggrund	12
2.1. Regionalitet.....	12
2.2. Historiske og forhistoriske bygder	13
2.3. Analysens metodik	15
2.4. De tre undersøgelsesområder og bygdetyperne.....	16
3. Præsentation af de tre undersøgelsesområder	17
3.1. Syd- og Midtjylland.....	17
3.2. Nordjylland; Nr. Hedegård og samtidens bebyggelse på Trandersbakkeøen	19
3.3. Østdanmark; Tietgen Byen og det østdanske bebyggelsesmønster	21
4. Naturlige forudsætninger og kulturlandskabets ressourcer	22
4.1. Problemstilling.....	22
4.2. Syd- og Midtjylland.....	22
4.3. Nordjylland; Trandersbakkeøen	23
4.3.1. Nr. Hedegård	24
4.3.2. Nr. Tranders.....	25
4.3.3. Sammenfatning på Trandersbakkeøen – med udblik til det øvrige Nordjylland.....	26
4.4. Østdanmark; Tietgen Byen	27
4.5. Sammenfatning og delkonklusion	28
5. Bebyggelsernes indre organisation og dynamik.....	29
5.1. Problemstilling.....	29
5.2. Syd- og Midtjylland.....	29
5.3. Nordjylland; Trandersbakkeøen	33
5.3.1. Nr. Hedegård	33

5.3.2.	Nr. Tranders	34
5.3.3.	Trandersgård	34
5.3.4.	Sammenfatning på Trandersbakkeøen.....	35
5.4.	Østdanmark; Tietgen Byen	38
5.5.	Sammenfatning og delkonklusion	39
6.	Interaktion, hierarki og landskabsorganisation.....	40
6.1.	Problemstilling.....	40
6.2.	Syd- og Midtjylland	41
6.3.	Nordjylland; Trandersbakkeøen	42
6.4.	Østdanmark; Tietgen Byen	46
6.5.	Sammenfatning og delkonklusion	49
7.	Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder	51
7.1.	Regionale aspekter af bebyggelsesstrukturen i sen bronzealder-ældre jernalder	51
7.2.	Opsummering: samlet beskrivelse af bebyggelsesudviklingen i de tre undersøgelsesområder	53
8.	Dansk resumé	54
9.	English summary.....	58
10.	Litteratur.....	64

1. Om afhandlingen

1.1. Introduktion

Bebyggelsen i sen bronzealder og ældre jernalder har tidligere været karakteriseret som følgende en unilinær udvikling, men gennem nye undersøgelser og analyser begynder regionale variationer nu at træde frem. Afhandlingen vil analysere regionaliteten og dens baggrund og afledt her af vil eksisterende paradigmer om bebyggelsens organisation blive genovervejet. Afhandlingen skal opfattes som en indledning til en diskussion, en hypotese, som fortsatte analyser kan spejle sig i og be- eller afkræfte.

De seneste 10-15 års meget omfattende arkæologiske undersøgelsesaktivitet har ikke mindst afdækket en række bebyggelser fra ældre jernalder. Dette har ført til overvejelser om, hvor vidt man graver for meget, kun finder de samme anlægstyper og samlet set ikke opnår tilstrækkelig meget ny viden. Man har ligefrem talt om en såkaldt repetitionsarkæologi (Sindbæk 1999; Rostock 2007:35). En række forhold vedr. ældre jernalders bebyggelser er således veldokumenteret og fremstår nærmest som en slags paradigmer. Det gælder husenes konstruktion og indretning, udviklingen fra spredtliggende enkeltgårde eller små bebyggelser i bronzealderen til landsbyfællesskabet i ældre jernalder. Tilsvarende er der fra mange sider enighed om, at bebyggelserne har været selvforsynende enheder med en økonomi baseret på store kvæghold og et ekstensivt agerbrug med vekselvirkning mellem beboelse og opdyrkning, den såkaldt vandrende landsby. Beskrivelsen er ikke mindst baseret på en række store undersøgelser i det syd- og midtjyske område med klassiske lokaliteter som Grøntoft, Hodde og Vorbasse (Hvass 1983, 1985; J. Jensen 2003; Rindel 2011).

Der er gennem tiden fremlagt en række afvigelser til ovenstående stereotype billede (bl.a. Bech 1984, 1985; Lund 1994a; B.H. Nielsen 1998a; Ejstrud & Jensen 2000:61 ff.), ligesom nye undersøgelser af lokaliteter med usædvanligt gode bevaringsforhold stadig kan give nye oplysninger om husenes konstruktion og indretning (Webley 2008; Runge 2009a). Det er derimod først nu, at grundlaget for et mere nuanceret og differentieret billede af årsager til og samfundsmæssige implikationer af bebyggelsens regionalitet er til stede. Baggrunden er for det første *netop* den store empiri og det store statistiske materiale vedrørende ældre jernalders bebyggelse, som de seneste års intensive og systematiske undersøgelsesaktivitet har tilvejebragt. Andre væsentlige faktorer er udviklingen af nye metoder bl.a. ved anvendelse af IT og en øget fokus på inddragelse af naturvidenskabelige analyser. Inddragelsen af IT ses bl.a. i analyserne af bebyggelsesudviklingen i Nr. Snede i Holst 2010 og integrationen mellem naturvidenskab og arkæologi ses bl.a. i Kveiborg 2008 og Runge 2009a. Endelig er nye teoretiske tilgange og analyseapparater udviklet under inspiration fra bl.a. svenske og hollandske arbejder som Gerritsen 2003, Arnoldussen 2008 og Herschend 2009.

1.2. Afhandlingens opbygning og problemstillinger

Mine mest dominerende ansættelsesforhold – ved museerne i Ålborg og Odense – har begge ligget uden for det syd- og midtjyske område. Desuden har min forskningsmæssige indsats begge steder primært behandlet yngre bronzealders og ældre jernalders bebyggelser ud fra usædvanligt gode arkæologiske kildematerialer. Den store empiri og mine analyser heraf har givet velunderbyggede udsagn om den regionale variation i datidens bebyggelse.

Det er derfor oplagt, at nærværende syntesedannende sammenfatning af mine arkæologiske arbejder *netop* fokuserer på en sammenstilling af bebyggelsesstrukturen i det klassiske undersøgelsesområde, Syd- og Midtjylland, med de to områder, Nordjylland og Fyn, hvor jeg har

udført mine primære studier. I stedet for blot at beskrive ligheder og forskelle, er der sat særligt fokus på en analyse af *baggrunden* for de regionale mønstre.

De tidligere arbejder har ikke i udgangspunktet været tænkt som en samlet afhandling, men er skrevet som selvstændige arbejder, hvor der også gennem tiden er sket en forskningsmæssig udvikling og nytolkning af tidligere analyser. På den anden side bygger nyere arbejder selvsagt på tidligere.

Afhandlingen består af tre trin i form af en analytisk basis, en overbygning og en konklusion. Basis udgøres af primære analyser af det nordjyske og det østdanske område, hvor fokus har været på at analysere og fremlægge de enkelte lokaliteter og i mindre grad på at sætte dem ind i en større sammenhæng. På dette fundament er der i overbygningen opstillet en række synteser om bebyggelsesstruktur og organisation af landskab og samfund. Sluttelig sammenfatter nærværende syntese afhandlingens elementer og der gives en overordnet konklusion vedrørende dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre.

Afhandlingen består af følgende publikationer:

1. Runge, M. 2009: *Nr. Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab. Bogen indleveres som helhed af hensyn til helhedsopfattelsen, men det bemærkes, at:
 - Mads Runge er redaktør på hele bogen.
 - Mads Runge har skrevet kapitel 2-6, 8 (afsnit 8.1-8.4), 13 samt kataloget.
 - Dele af kapitel 3, 4 og 5 indgik delvist i Mads Runges hovedfagsspeciale (Runge 2000), men fremstår i Runge 2009 i væsentligt omarbejdet form.
2. Dele af Runge, M. 2010: *Kildehuse II – gravpladser fra yngre bronzealder og vikingetid i Odense Sydøst*. Fynske Studier. Bind 23.
 - Følgende dele indleveres: kapitel 1 og 2 samt afsnit 3.1 og 4.6-4.8.
3. Runge, M. 2012: Yngre bronzealders bebyggelse indenfor et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Bebyggelsen i yngre bronzealders kulturlandskab. Seminarrapport fra seminariet "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol.2, 2012, s. 113-139.
4. Nærværende syntese
 - Dele af afsnit 4.3.1 og hele afsnit 5.3.1 er hentet fra artiklen Runge, M. 2011: Nørre Hedegård - et dansk Pompei. Anvendelsen af bopladser med usædvanlige bevaringsforhold til perspektivering af det "ordinære" bopladsmateriale. I: N. A. Møller, S. S. Qvistgaard & S. F. Jensen (red.): *Nyt fra Vestfronten! Jyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 51-69.
 - Afsnit 4.3.1 svarer stort set til Runge 2011:60 ff. Afsnit 5.3.1 er uddrag af Runge 2011:62 ff.

Afhandlingen har følgende opbygning:

1. Analytisk basis:
 1. Fremlæggelse af lokaliteter. Primære analyser af det arkæologiske materiale fra Nr. Hedegård og Tietgen Byen med særligt fokus på kronologi, huskonstruktioner, subsistensøkonomi og bebyggelsesstruktur.
 2. Komparative analyser og litteraturstudier af det arkæologiske materiale fra andre områder.
- Overbygning:
 1. En nytolkning af byhøjsdannelsen med afsæt i det nye primære materiale.
 2. Et studie af relationer og hierarkier mellem bebyggelser og andre komponenter i kulturlandskabet; altså en holistisk, landskabsarkæologisk tilgang til materialet.
- Konklusion
 1. En påvisning af regionale udviklingsforløb i sen bronzealder og ældre jernalders bebyggelsesstruktur(er) og herunder følgende punkter:
 - En påvisning af pres som drivende faktor for stramme styreformer og specialisering.
 - Et opgør med den konsekvente opfattelse af sen bronzealder og ældre jernalders bebyggelser som selvforsynende enheder.
 - En påvisning af centrale pladsers rolle som konserverende faktor i bebyggelsesmønstre og landskabsudnyttelse.

1.2.1. Analytisk basis

Nørre Hedegård og Trandersbakkeøen (publikation 1):

Byhøjene er en velkendt anlægstype, men undersøgelserne af anlægstypen har været præget af relativt begrænsede arealer, hvor fokus, bl.a. som følge af de normalt meget fine bevaringsforhold, har været på konstruktionsdetaljer o.l. Samtidig er byhøjene ofte karakteriseret ved isolerede gårdssekvenser, hvor de vertikale relationer mellem anlæggene er mange og veldokumenterede, mens sammenknytningen af anlæg i forskellige gårdssekvenser, de horisontale relationer, giver større problemer. Med undersøgelserne ved byhøjen Smedegård i det sydlige Thy fik man mulighed for at undersøge store dele af en byhøj og man kunne dermed studere større dele af landsbyfasernes layout (Nielsen 1996). Pga. manglende ressourcer var det dog nødvendigt at kigge på bl.a. det store og meget velbevarede naturvidenskabelige materiale inden for større samples uden specifik relation til anlæg (Lund 1994b). Dvs. udviklinger i dyrehold o.l. gennem byhøjens levetid kunne ikke følges.

Undersøgelserne ved Nr. Hedegård rådede på nogle områder bod på de nævnte problemer i udforskningen af byhøjene. Således undersøgtes store dele af byhøjen, ligesom tre vidt udbredte lag muliggjorde en horisontal sammenkædning af anlæg og en grov faseinddeling af byhøjen. Samtidig var der stort fokus på, at naturvidenskabeligt materiale skulle relateres til anlæg. Store dele af afhandlingens første del, Runge 2009a, beskæftiger sig netop med de primære, basale analyser af det store komplekse materiale fra Nr. Hedegård. De metodiske valg beskrives for, at læseren har mulighed for at vurdere kildegrundlaget. Herefter følger inddelingen af bebyggelsen i faser. Denne del krævede en række grundige og komplekse analyser i felten og udgør på mange måder substansen i analyserne af byhøjen. Det primære redskab er de stratigrafiske analyser. Disse suppleres af typologiske studier af genstandsmateriale og huse samt enkelte absolutte dateringer.

De velbevarede huse frembragte en række konstruktionsdetaljer som ellers kun sjældent er bevaret. Ud over en analyse og præsentation af disse er konstruktionsdetaljerne anvendt som baggrund for funktionsinddeling af huse, kronologisk sammenknytning af anlæg og i analyser af bopladsens interne hierarki. Øvrige anlæg med relation til byhøjsfaserne gennemgås også og sættes ind i en sammenhæng med husene, hvor ved der opnås et større kendskab til aktiviteterne på stedet. Endelig beskrives genstandsmaterialet af ph.d.-stipendiat, Niels Haue.

Analyser af bebyggelsesstrukturen opererer med fire overordnede spørgsmål: en nyvurdering af byhøjsbegrebet, årsagerne til bebyggelsens layout på Nr. Hedegård, en samlet vurdering af ældre jernalders bebyggelse på Trandersbakkeøen og en perspektivering af byhøje og andre stedbundne bebyggelser. Sidstnævnte afsnit skrevet af tidlige lektor, Jørgen Lund.

Karakteriserende for undersøgelserne ved Nr. Hedegård er også det usædvanligt velbevarede og varierede naturvidenskabelige materiale. Analyserne af materialet er inddelt i følgende hovedgrupper: geologiske analyser ved tidligere lektor, Kristian Dalsgaard, analyser af husdyr og vildt ved arkæolog og osteolog, Adam Hesel, analyser af fiskeknogler ved forskningslektor, Inge Bødker Enghoff og arkæobotaniske analyser ved museuminspektør, Peter Mose Jensen, cand.agro Peter Steen Henriksen og stud. Scient. Jan Andreas Harild. Undertegnede sammenfatter analyserne og relaterer dem til bebyggelsesudviklingen i et afsluttende kapitel om erhverv og landskab.

Tietgen Byen (publikation 2 og 3):

Inden for de seneste 10 år er størsteparten af et 350 ha stort erhvervsområde sydøst for Odense blevet arkæologisk undersøgt og et kulturlandskab fra primært bronzealder og ældre jernalder påvist. Området er publiceret i flere artikler og i en monografi over lokaliteten Kildehuse II (Runge 2009). I afhandlingen er det væsentligste områdets bebyggelse, men da bebyggelsen skal ses i sammenhæng med kulturlandskabets øvrige elementer, gives der også en kort introduktion her til. Beskrivelsen af Tietgen Byen får således i afhandlingen en sammensat karakter og indeholder følgende dele:

- En generel introduktion til Tietgen Byens arkæologi gives i publikation 2, kapitel 2 og afsnit 3.1.
- En gennemgang af områdets lokaliteter fra yngre bronzealder og ældre jernalder gives i publikation 2, afsnit 4.6-4.7.
- Gravene præsenteres overordnet i publikation 2, kapitel 1 og 4.8.
- Bebyggelsen præsenteres i publikation 3.
- Kulturlandskabet og dets øvrige komponenter præsenteres i publikation 2, afsnit 4.7 samt i publikation 3.

Tietgen Byen udgør qua omfanget af undersøgelserne en unik arkæologisk arbejdsmark, hvor stort set alle elementer af det forhistoriske menneskes liv og død kan iagttages i forhold til hinanden og relateret til det omgivende landskab. Undersøgelserne har en anden karakter end undersøgelserne på Trandersbakkeøen. Bevaringsforholdene er dårligere og datamængden mindre og mindre kompleks. Publikationerne beskriver den afledte metodik og fokuserer i øvrigt på at sætte den kronologiske ramme. En række, for regionen nye anlægstyper præsenteres og perspektiveres. Den væsentligste værdi af undersøgelserne er dog det holistiske perspektiv – beskrivelsen af kulturlandskabet og lokaliteternes indbyrdes forhold og landskabelige placering.

Syd- og Midtjylland (indgår i publikation 1-4):

De velpublicerede og dominerende syd- og midtjyske lokaliteter er anvendt som væsentligt referencemateriale i alle fire publikationer. Analyserne af området vil ikke inkludere nye primære analyser. Derimod er materialet så omfattende og mangesidet, at en sammenfatning udgør en kompleks analyse i sig selv.

1.2.2. Overbygning

Basisanalyserne muliggør besvarelsen af en række overordnede problemstillinger og nye tilgange til det bebyggelsesarkæologiske materiale. Centrale emner er følgende:

- En nytolkning af byhøjsdannelsen med afsæt i det nye primære materiale. Det sandsynliggøres, at byhøjene kan opfattes som et svar på en subsistensøkonomisk specialisering som følge af ressourcepres (publikation 1).
- Et studie af relationer mellem bebyggelser og andre komponenter i kulturlandskabet; altså en holistisk, landskabsarkæologisk tilgang til materialet. En pointe i analyserne er, at forskellige landskabsmæssige fikspunkter afspejler forskellige bebyggelses- og samfundsmodeller. (publikation 1-4).

1.2.3. Konklusion

Den forhåndenværende syntese – publikation 4 – udgør afhandlingens konklusion. Syntesen sammenfatter og perspektiverer resultaterne af de tidligere arbejder i en syntese vedrørende dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder. Der gives en analyse af årsagerne til, at man udvikler egne modeller for arvestrukturer og subsistensøkonomiske strategier inden for regionerne. Analyserne fører til følgende delkonklusioner:

- En sandsynliggørelse af, at områder, som er under pres enten indefra som følge af ressourceknaphed eller udefra som følge af krig eller anden ekstern påvirkning, udvikler stramme styreformer og en høj grad af specialisering. Områder, hvor presset er mindre, vil modsat være tilbøjelige til at udvikle mere autonome styreformer og en mindre grad af specialisering.
- I områder med specialiseret subsistensøkonomi kan der i nogen grad tales om regionale subsistensøkonomiske strategier; altså et brud med opfattelsen af tanken om ældre jernalders bebyggelser som selvstændige subsistensøkonomiske kredsløb. I andre områder er bebyggelserne i høj grad selvforsynende og selvstændige subsistensøkonomiske kredsløb; en situation, der modsvarer den generelle opfattelse af ældre jernalders bebyggelser (Hedeager & Kristiansen 1988:176 ff.; Fabeck & Ringtved 2009:167; Randsborg 2011:20).
- En påvisning af centrale lokaliteter og lederes rolle som konserverende faktor i bebyggelsesmønstre og landskabsudnyttelse.

1.3. Kronologisk og geografisk ramme

Afhandlingen er opbygget, så de forskellige delelementer først behandles for de klassiske jernalderlokaliteter i Syd- og Midtjylland. Her i spejles så det nordjyske og østdanske system.

Baggrunden for arbejdet er analyser udført i forbindelse med arbejdet med byhøjen Nr. Hedegård i Ålborg Øst (Runge 2009a). Analyserne sandsynliggjorde, at byhøjene er opstået som ét svar på økonomisk specialisering som følge af en generel ressourceknaphed. Specialiseringen må have betinget en høj grad af interaktion mellem de enkelte bebyggelser i regionen og en ganske skarp

regulering af ressourcerne (Ibid.:163 ff.). Forholdene indgår i et samspil med udviklingen af særlige arvestrukturer, hvor familiens gårdsparcels nedarves i lige linie (Haue 2011; Runge 2011:64).

Her overfor står nyere analyser af de klassiske jernalderbebyggelser i Syd- og Midtjylland; et område, der er domineret af de såkaldte vandrelandsbyer¹. Her er det sandsynliggjort, at de dynamiske og strukturelle processer i samfundet langt hen ad vejen er udviklet med afsæt i autonome hushold, hvor kombinationen af principperne bag "husets biografi" og opsplitning af familiens andel af landsbyens jord ved arv giver en gradvis flytning af bebyggelsen (Gerritsen 1999; Holst 2010; Haue 2011; Runge 2011:64)². Det er undertegnede opfattelse, at denne forholdsvis selvregulerende form er betinget af en vis rigelighed af ressourcer og muligheder for ekspansion. Selvom der har været kamp om adkomsten til jord, har der – modsat ved byhøjsområderne – været mulighed for at inddrage nyt land i forbindelse med arvedelinger og ægteskabsalliancer.

Endelig kan der udskilles en østdansk tradition, hvor større landsbyer er stort set fraværende og modsat domineres af bebyggelser med maksimalt to til tre samtidige gårde (Lundø 2011:57 ff.; Therkelsen 2011a:106 ff.). Billedet afspejler en tredje organiseringsmodel tilpasset andre naturlige forudsætninger og sociale normer. Som repræsentant for denne struktur er valgt de omfattende undersøgelser i erhvervsområdet Tietgen Byen, sydøst for Odense (Runge 2010, 2012). Pga. visse begrænsninger i kildematerialets udsagnsværdi i forhold til de her stillede spørgsmål, suppleres Tietgen Byen-undersøgelserne med generelle indtryk fra det østdanske system.

Den geografiske afgrænsning af de tre regioner er vist i figur 1. Det nordjyske område består af de tidligere Ålborg, Hjørring og Thisted Amter samt den nordvestlige del af det tidligere Ringkøbing Amt. Det syd- og midtjyske område består af øvrige dele af Jylland. Det østdanske område består af Fyn med øer, Sjælland og Lolland-Falster. Det gammeldanske område, Skåne, synes også at følge den østdanske tradition. Afgrænsningen mellem de tre områder er ingenlunde skarp.

Den nordvestlige del af det tidligere Ringkøbing Amt er inddraget i den nordjyske region under hensyntagen til lighederne i vegetation og topografi. Desuden må Nr. Fjand ved Nissum Fjord betegnes som en byhøj eller byhøjslignende bebyggelse og dermed strukturelt tilknyttet det nordjyske område (Hatt 1957; Lund 2009:187; Runge 2009:15, 269). Østjylland fra Djursland og syd over har mht. vegetation og landskab store paralleller til Østdanmark. Trods dette er tilknytningen til det syd- og midtjyske område bibeholdt, da det østjyske bebyggelsessystem med f.eks. de hegnede gårde ved bl.a. Vendevej (Ejstrud & Jensen 2000:58 ff.) nærmere modsvarer det syd- og midtjyske system end det østdanske.

Den kronologiske ramme er yngre bronzealder til og med ældre romersk jernalder med udblik til de tilgrænsende perioder, hvor det er relevant. Kronologisk refereres til den klassiske seks-delning af bronzealderen og den af Claus Kjeld Jensen og Jes Martens opstillede to-delning af førromersk jernalder (Jensen 1997:18; Martens 1997; C.K. Jensen 2005). Baggrunden for valget af kronologisk ramme er, at perioderne 1) yngre bronzealder til ældre førromersk jernalder, 2) yngre førromersk jernalder til ældre romersk jernalder og 3) yngre romersk jernalder til ældre germansk jernalder på mange måder hver i sær udgør kulturhistorisk sammenhængende enheder, der går på tværs af de traditionelle periodeinddelinger (Hedeager 1992:195 ff.). Overgangen fra bronze- til jernalder er

¹ For en diskussion af definitionen af landsbybegrebet og landsbydannelsen se Runge 2011:64, note 6 og uddybende i Lund 2009:194.

² Husets biografi beskriver en forbindelse mellem husets funktionsperiode og husholdets livscyklus. Huset opføres således af en familie og opgives, når grundlæggerne dør. Voksne børn etablerer egne familier i nye huse (Gerritsen 1999:140 ff., 2003:40).

således tydelig inden for en stor del af det finere genstandsinventar, primært metalgenstandene, deponeringsskikkene og måske generelt i den rituelle forestillingsverden. Inden for andre dele af

den materielle kultur – den mere ordinære del – og andre dele af samfundets strukturelle elementer, bl.a. bebyggelsesstrukturen og dele af gravskikken, er overgangen derimod ikke abrupt, men i langt højere grad glidende (Sørensen 1989; Runge 2010:112). Først i anden halvdel af førromersk jernalder ses der et regulært brud i bebyggelsens struktur. Årsagen er formentlig en række landbrugsmæssige forandringer og det endelige gennembrud for landsbyfællesskabet (Hedeager & Kristiansen 1988:114 ff.; Runge 2009a:172 ff.). Det næste større kulturhistoriske brud synes at ske ved overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder, hvor en række agrartechnologiske og driftsmæssige nyheder vinder indpas (Hvass 1988:70; Hedeager 1992:179; Jensen 2003:391 ff.).

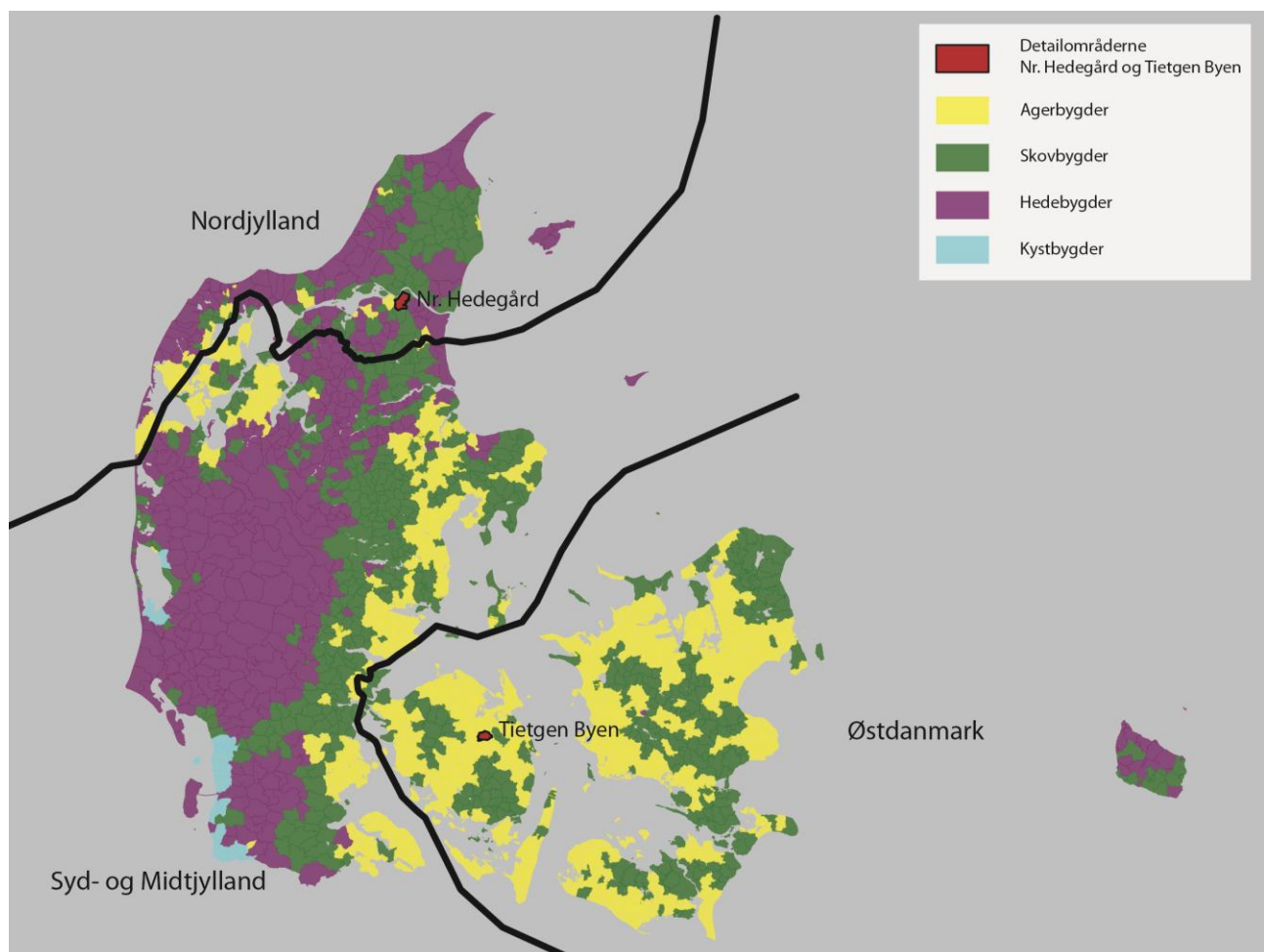

Fig. 1: Kulturhistorisk inddeling af kulturlandskabet (efter Møller & Porsmose 1997) samt de tre undersøgelsesområder. Placeringen af Trandersbakkeøen og Tietgen Byen er indsat. Tegning: Kristine Stub Precht, Odense Bys Museer.

Samlet set arbejder nærværende studie således med brede kronologiske og geografiske grupper samt uegale kildemæssige størrelser. Valget er foretaget for at kunne illustrere nogle generelle tendenser, men valget har naturligvis konsekvenser:

- Mht. det tidsmæssige aspekt, vil der på mange måder blive arbejdet i de to hovedgrupper: yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder hhv. yngre førromersk jernalder-ældre romersk jernalder. I andre sammenhænge illustreres forholdene bedst under ét.
- Mht. det rumlige aspekt er det åbenlyst en forsimpning af de reelle forhold at lade udvalgte undersøgelsesområder være repræsentative for store regioner, som her Nordjylland, Syd- og Midtjylland samt Østdanmark. Ud over de allerede nævnte forhold har de seneste års intensive undersøgelsesaktivitet påvist, at der findes en række lokale variationer af de generelle tendenser (jf. bl.a. Lund 1994a; B.H. Nielsen 1998a). Det er også foreslået, at man i beskrivelsen af ældre jernalders bebyggelse kan operere med mindre geografiske områder, end de tre her nævnte (Ejstrud & Jensen 2000:62 ff.). Et forhold som også gravfundene kan understøtte (Ringtved 1988a; Ejstrud & Jensen 2000:110 ff.). Som det er skitseret her over, skal nærværende arbejde dog mest af alt ses som en påpegning af nogle tendenser og starten på en forskningsmæssig proces, hvorfor den mere grove inddeling tjener et formål.
- Mht. de tre områder som arkæologiske kilder, ses der store variationer i udstrækningen og intensiteten af de arkæologiske undersøgelser (fig. 2).
- Tietgen Byen udgør således anslået en tredjedel af en forhistorisk bygd. Inden for undersøgelsesarealet kan der tales om en stort set total afdækning. Trandersbakkeøen dækker en hel, topografisk velafgrænset forhistorisk bygd. Undersøgelserne omfatter et areal, som er ca. tre gange så stort som Tietgen Byen og undersøgelserne kan karakteriseres som en kombination af meget intensivt undersøgte områder, som lokaliteterne Nr. Hedegård, Nr. Tranders og Trandersgård, områder med mindre undersøgte flader og store arealer uden arkæologiske undersøgelser (Runge 2009a:181 ff.). For det syd- og midtjyske område er der ikke udvalgt en specifik region. Her fokuseres i stedet på generelle tendenser, som udspringer af intensive, punktvis placerede undersøgelser³.

³ Det er i øvrigt kendetegnende for regionen, at der trods flere større undersøgelser endnu ikke findes (publicerede) analyser fra områder i en størrelse og med en intensitet, som ved Tietgen Byen eller Trandersbakkeøen. Nærmeste parallel er undersøgelserne af ældre jernalders bebyggelser og grave i Egådalen nord for Århus (B.H. Nielsen 1998a; Skousen 2008:269 ff.).

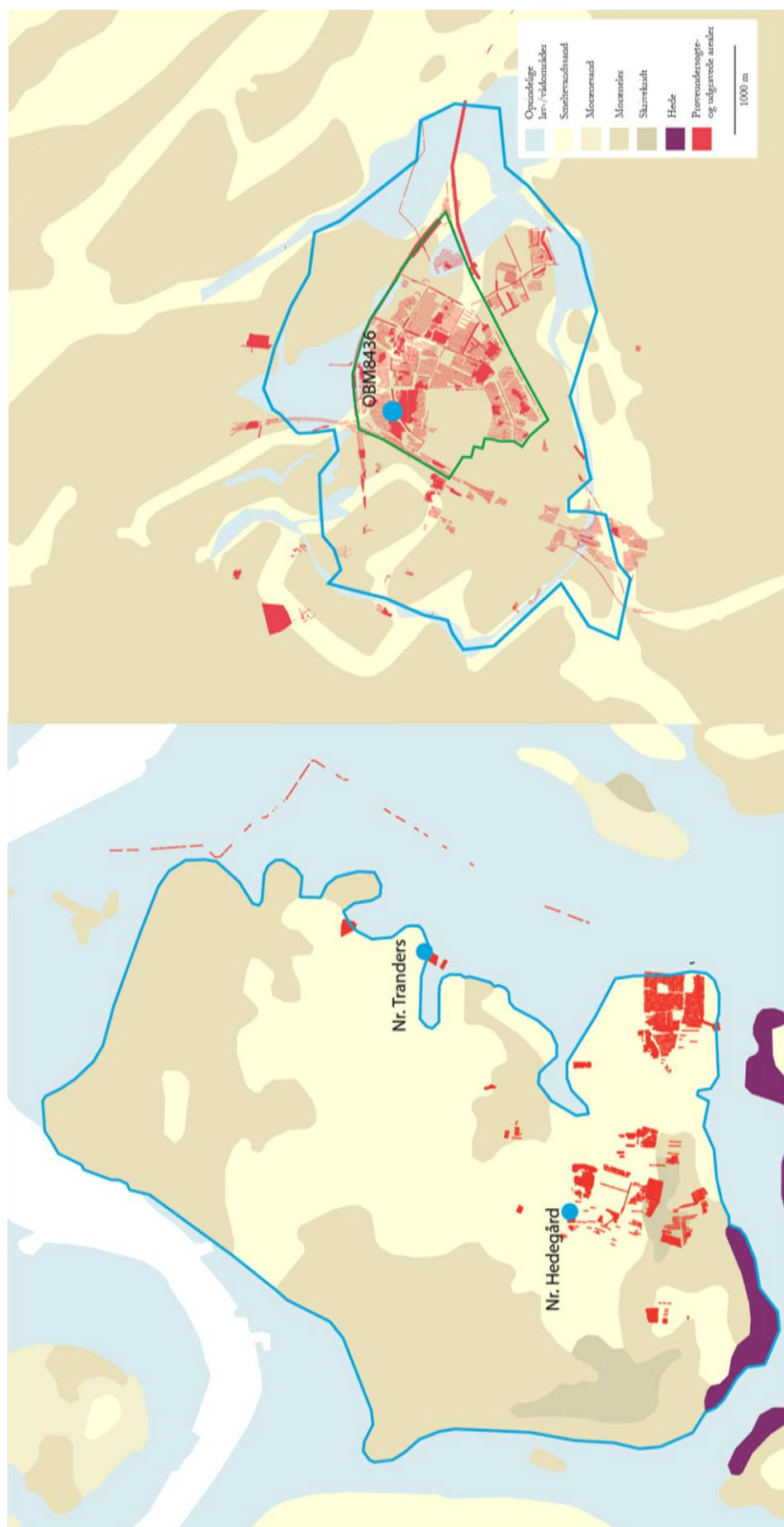

Fig. 2: Sammenligning af udstrækning af og undersøgelsesaktivitet på Trandersbakkeøen og Tietgen Byen samt den mulige bygd ved Tietgen Byen. Det syd- og midtjyske område er mere generelt anvendt som komparativt materiale, hvorfor det ikke optræder her.
Tegning: Kristine Stub Precht, Odense Bys Museer.

2. Teoretisk og metodisk baggrund

2.1. Regionalitet

Regionalitet ses inden for en lang række facetter af det forhistoriske materiale, såsom gravform og gravskik, genstandsudstyr, ornamentik og billedverden, bebyggelsesmønstre og byggeskik (Ringtved 1988b:47). Særligt gravfundene har dannet baggrund for, at de regionale inddelinger i det nuværende danske område kan anvendes i tolkninger af sociale forhold og samfundsstrukturer (Ringtved 1988a, 1988b; Ejstrud & Jensen 2000:110 ff.), mens bebyggelsesarkæologien, bl.a. som følge af en anden type empiri, har haft sværere kår på dette felt (Haue 2011:87; Runge 2011:64). Ofte har fokus således været på den enkelte lokalitet eller generelle betragtninger om byggeskik og bebyggelsesstruktur i et større område (Hvass 1988; Ejstrud & Jensen 2000:61 ff.). De bagvedliggende samfundsmæssige og mentale betydninger, samspillet mellem bebyggelserne o.l. mere komplekse spørgsmål har det været vanskeligere at besvare. Dette er der efterhånden ved at være rådet bod på og bl.a. forfatterens arbejde med et par bebyggelses-/landskabsarkæologiske studier fra yngre bronzealder-ældre jernalder er eksempler herpå (Runge 2009a, 2010, 2011, 2012). Fordelen ved at kunne analysere samfundsstruktur på baggrund af bebyggelserne er, at man på mange måder kommer uden om det "filter" eller de "konstruerede" billeder, som gravene kan være underlagt (Härke 1997; Højlund Nielsen 1997).

Netop i sen bronzealder og ældre jernalder ses markante regionale variationer i bebyggelsesstrukturen (se bl.a. Ejstrud & Jensen 2000:61 ff.). Bebyggelsesmønstrene er opstået som følge af et samspil mellem en række faktorer, der på den ene side afspejler en tilpasning til de naturgivne forudsætninger og på den anden side afspejler landskabsuafhængige valg, der kan være bestemt af magtstrukturer, religion, eksterne påvirkninger og måske specifikke historiske forløb.

Regioner kan have forskellige udtryk og meninger, men følgende udsagn kan være med til at give en forståelsesmæssig ramme:

Inden for socialantropologien kan en region beskrives således: *"En region er et afgrænset område i en større helhed, som den forholder sig til, ligesom den forholder sig til andre regioner.[...], regionen er karakteriseret ved at have et eller en serie af fælles distinktive træk, som fx sprog/dialekt, livsværdier, erhvervsformer og -muligheder, byggeskikke, mad- og festtraditioner. Heraf væves det tæppe, der adskiller én region fra en anden"* (Vestergaard 1998:89).

I en udførlig gennemgang af kulturhistoriske regionalstudier inddrager Jytte Ringtved historikeren F. Braudels regionsbegreb. Her betragtes regionen som: *"Et område eller et landskab skabt – og konstant genskabt – ved menneskets bevægelser, ved de relationer, de implicerer, og de ruter, de følger [...]. Regionen er ikke ét politisk autonomt område, men den har et vist skæbnefællelskab, fælles træk i levevis og en fælles historie"*. Ringtved fremhæver også en anden historiker, Steen Bo Frandsens regionsbegreb. Frandsen mener, at *regionen har en egen eksistens og således ikke er en konstruktion. Regionen kan dannes på baggrund af f.eks. bevidsthed, politisk organisation, historie, geografi eller administration* (Ringtved 1998:40).

Ringtved gennemgår ligeledes behandlingen af regioner igennem skiftende tiders arkæologiske forskning og anfører sluttelig, at tendensen i dag går mod kontekstuelle og historisk orienterede studier, hvor *regioner opfattes som selvafrænsende enheder eller identitetsgrupperinger* (Ibid.:40 ff.). Ringtved nævner videre, at regionale variationer i arkæologien traditionelt forklares ud fra et af følgende punkter:

- *manglende kontakt (interaktion)* [altså manglende interaktion med andre regioner]
- *afsætningsområder fra værksteder (produktionsforhold)* [altså, hvor langt regionen når ud]
- *økonomiske/økologiske forskelle (adaptation til ydre miljøer)* [altså tilpasning til særlige naturgivne eller økonomiske forudsætninger i regionen](Ringtved 1988b:47).

Særligt sidstnævnte forhold – de økonomiske/økologiske forhold – præger i høj grad også den nyere etnologiske og historiske udforskning af regionale mønstre (Stoklund 2003:143 ff.; Porsmose 2006; Stoklund 2006:30 ff.).

Sammenkoblingen af regionale grupper med etniske grupper er forsøgt gentagne gange, bl.a. med klare politiske mål for øje. Der har derfor været stor varsomhed med at lave denne forbindelse, men nyere studier har igen taget problemstillingen op og forsøgt at hæve sig over de poli-

tiske og racemæssige undertoner og behandle etniciteten i nyt lys (Ringtved 1988b:38 ff.; Stoklund 2006:30; Rau 2008:16 ff., 78 ff.).

2.2. Historiske og forhistoriske bygder

Begrebet bygd anvendes i det følgende i to betydninger: 1) en organisatorisk betydning, som betegnelsen for et beboet område med et socialt fællesskab og 2) en økologisk betydning, som betegnelsen for en overordnet region – en økotype – med en i store træk ensartet topografi og vegetation. De to betydninger fungerer sideløbende og er delvist sammenvævede.

Økologisk kan det nuværende danske område inddeles i ager-/slettebygden, skovbygden, hedebygden, kystbygden og marskbygden. Inden for økotyperne ses ligheder i bebyggelsesstruktur og subsistensøkonomi, bl.a. afledt af netop de naturgivne forudsætninger (Møller & Porsmose 1997:42, 47; Porsmose 2006:16; Stoklund 2006:30 ff.).

Størrelsen af de organisatoriske bygder varierer efter topografi, vegetation mv. Bygderne kan spores tilbage til 1500-tallet i skriftlige og kartografiske kilder, men organiseringen i bygder kan formentlig føres tilbage til yngre bronzealder og ældre jernalder (Thrane 1989; Porsmose 2006:13, 21; Näsman 2009:100). Bygderne kan ses som en form for grundlæggende bosættelsesenheder, der senere fik administrative og politiske overbygninger som sysler og herreder (Porsmose 2006; Näsman 2009:100).

Analyser har påvist, at de organisatoriske bygder i historisk tid dannedes ud fra fire hovedelementer: 1) naturlige forudsætninger, 2) kulturlandskabets ressourcer, 3) bebyggelsesstruktur samt 4) besiddelsesforhold og godsstrukturer (Porsmose 2006:14 ff.; Schacke 2003:33 ff.). Elementerne i det historiske bygdebegreb kan udgøre et grundlag for den metodiske tilgang til analysen af bygder også i forhistorisk tid. For at kunne tage dette skridt er det dog vigtigt at være bevidst om, hvilke elementer, der kan føres tilbage i tid og hvilke, der ikke kan.

De naturlige forudsætninger udgøres af terræn, jordbund, klima og nedbørsforhold mv. og har formentlig i store træk været de samme i sen bronzealder-ældre jernalder som i historisk tid. Det er dog givet, at forhold som graden af overudnyttelse og afledte konsekvenser som sandfygningsgener o.l. kan variere gennem tid og dermed være med til at forandre landskabet.

Kulturlandskabets ressourcer vedrører den menneskelige påvirkning af landskabet. De basale agrartechnologiske metoder i det ikke mekaniserede, historiske landbrugssamfund og i sen bronzealder-ældre jernalder må på mange måder have været ens (Fabeck & Ringtved 2009:143). Som det er illustreret i bl.a. "AGRAR 2000-projektet" (Odgaard & Rømer 2009) og også ses i

nærværende arbejde, er udnyttelsesmønstre og –grader derimod varierende. En mulig årsag til variationerne kan være, at det forhistoriske kulturlandskab i langt højere grad end senere i historien har rummet såvel sakrale som profane elementer og at disse elementer har været nært forbundne (Herschend 2009:18). Man har således ikke haft samme fokus på indtjening, som i senere tider (Fabech & Ringtved 2009:167).

Mht. dyrkningssystemerne kan man i historisk tid tale om vangebrug, græsmarksbrug og alsædebrug (Frandsen 1983). Vangebruget dannes formentlig først i forbindelse med dyrkningsfællesskabet og landsbyens faste lokalisering. Fastlæggelsen har hidtil været dateret til vikingetid-ældre middelalder og har været knyttet sammen med rugens indførsel (Porsmose 1981:452 ff.). Nye analyser antyder dog, at rugens indførsel kan føres tilbage til yngre romersk jernalder og at landsbyerne i hvert fald nogle steder formentlig opnår deres permanente placering allerede i yngre germansk jernalder (Hansen 2011). Uanset hvad, er der et stort kronologisk slip til ældre jernalder.

Derimod kan græsmarksbrug og alsædebrug, med forbehold i det arkæologiske kildemateriale begrænsninger, i nogen grad paralleliseres med undersøgelsesområdernes dyrkningssystemer i sen bronzealder-ældre jernalder. Faren for, at man i en sådan tilbageførsel overfører nogle senere opståede systemer på det forhistoriske materiale, opvejes i forfatterens optik af fordelene ved at anvende de veldefinerede historiske termer. Alsædebruget kan således beskrive områder med kontinuerligt dyrkede marker på gode eller velgødede jorder, mens græsmarksbruget er betegnende for det rotationsbrug, som kendetegner det mere arealkrævende landbrug på lettere jorder (Näsman 2009:104).

Som det skal ses herunder, domineres det syd- og midtjyske område i sen bronzealder-ældre jernalder af græsmarksbrug, mens der i Nordjylland også optræder alsædebrug. I Østdanmark ses desuden en variant af græsmarksbruget tilpasset skovbygden. Her vanskeliggør terræn og undergrund opdyrkning af større flader, mens skovens ressourcer til gengæld supplerer subsistensøkonomien (Porsmose 2006:16). Dette system kaldes i det følgende skovbrug.

Bebyggelsesstrukturen er bl.a. afhængighed af landskabsforholdene og kan variere fra region til region mht. tæthed, organisationsformer osv. Bebyggelsesstrukturen inden for et givet område afviger i mange tilfælde fra sen bronzealder-ældre jernalder og til historisk tid. Som det skal ses i det følgende, er Syd- og Midtjylland i ældre jernalder karakteriseret ved større, såkaldt vandrende landsbyer, mens området i historisk tid domineres af små bebyggelsesenheder. Nordjyllands bebyggelse udgøres i ældre jernalder af både vandrende og permanente landsbyer, mens området i historisk tid domineres af forholdsvis små bebyggelser. Østdanmark præges i forhistorien af små bebyggelsesenheder, mens store landsbyer dominerer senere.

Variationen skyldes bl.a., at det forhistoriske landbrug ikke, som i senere perioder, har haft profit for øje, men i højere grad har sigtet mod balance og tilpasning til årstider og riter (Fabech & Ringtved 2009:167). Endvidere har de tunge østdanske jorder formentlig ikke været optimale dyrkningsflader for sen bronzealder-ældres agrare redskaber. Her har den teknologiske udvikling givet de historiske brug bedre vilkår. Såvel den mere balancerede agrare udnyttelse som det forhistoriske menneskes større præference for lettere jorder kan samtidig have været medvirkende til, at områder med dette præg kan have båret større bebyggelsesenheder i forhistorien end i historisk tid.

Samtidig har det forhistoriske samfund haft en stærkere sammenknytning af økonomi, magt, religion og riter, end tilfældet har været i historisk tid (se bl.a. Webley 2008:34). Dette understøtter variationen mht. fokuseringen på profit eller balanceret landskabsudnyttelse, men afspejles også i andre sammenhænge. Landskabsorganiseringen er i forhistorien således i høj grad præget af elementer, der har styrket de eksisterende magtforhold og de religiøse tendenser. Det ses i betydningen af de landskabelige fikspunkter og opfattelsen af deres funktion for opretholdelsen af strukturelle normer og det ses i deponeringsskikke mv. At kirke, herregårde, borge mv. har overtaget flere af disse magtredskaber i historisk tid, er oplagt. Men sammensmeltningen af rituel praksis og dagligliv har antagelig været større i forhistorien. Pengeøkonomi og profitskabelse har sat sit præg på en lang række samfundsforhold i historisk tid.

Besiddelsesforhold og godsstrukturer: Godsstrukturerne er et forholdsvis nyt begreb og har ikke spillet en rolle i forhistorien. Ser man mere overordnet på besiddelsesforholdene findes en vis parallel til godsstrukturerne i sen bronzealder og ældre jernalders bebyggelseshierarkier samt det indbyrdes afhængighedsforhold og interaktionerne mellem bebyggelserne.

Øvrige elementer: Til de fire elementer kan man i min optik føje betydningen af *ydre påvirkninger* (se f.eks. Ringtved 1988a:195 ff.), ligesom man skal passe på med at underkende *menneskets landskabsuafhængige valg*. Mennesket har tilpasset sig landskabet, men også formet det, bevidst og ubevidst (Herschend 2009:13). Sidstnævnte er på et historisk grundlag bl.a. påpeget af Carsten Porskrog Rasmussen og Adam Tybjerg Schacke (Porskrog Rasmussen 2006:42; Schacke 2003:33) og ligger også i flere studier af forhistoriske materialer (f.eks. Andrén 1999; Theuvs 1999; Gerritsen 2003).

Ovenstående sammenstilling af baggrunden for de historiske og forhistoriske bygder leder til, at man kan opstille **følgende elementer i dannelsen af de forhistoriske bygder:** 1) *naturlige forudsætninger*, 2) *kulturlandskabets ressourcer*, 3) *den interne bebyggelsesstruktur (bebyggelsernes organisation og dynamik)* og 4) *det regionale bebyggelsesmønster (interaktion, hierarki og landskabsorganisation)*.

2.3. Analysens metodik

De fire punkter i det forhistoriske bygdebegreb udgør fundamentet i den kommende analyse af bygdernes dannelse og muliggør en sammenstilling af de tre cases. Behandlingen af de fire punkter baseres primært på de arkæologiske kilder. Desuden inddrages analogislutninger fra det bedre belyste historiske materiale. Ved denne analogislutning tages der højde for de begrænsninger og muligheder, som er skitseret i ovenstående afsnit.

Analyserne vil endelig hvile på en række nyere landskabsarkæologiske studier, som de danske "Bebyggelse og Kulturlandskab" og "AGRAR 2000" (Fabeck & Ringtved 1999; Odgaard & Rømer 2009) og udenlandske studier som Berglund 1991, Bradley 2000, Gerritsen 2003, Björhem & Staaf 2006, Arnoldussen 2008 og Herschend 2009. Summen af disse studier er, at de tager afsæt i et holistisk og kontekstuel landskabsarkæologisk studie, hvor de enkelte arkæologiske elementer relateres til såvel det rekonstruerede (for-)historiske landskab som til hinanden. Endvidere opfattes de forhistoriske anlæg og levn som bevidst placerede og udformede i relation til såvel subsistensøkonomiske som mere abstrakte – f.eks. rituelle og statusmarkerende – valg. Der tildeles altså de enkelte anlæg og konstruktioner en selvstændig mening eller signalværdi. Samtidig er der en bevidsthed om, at de arkæologiske levn gennemgår en udvikling, der på mange måder kan paralleliseres med et menneskes livsforløb fra skabelse, over funktion(er), til "død". Denne tilgang kan omtales som, at der anlægges et "biografisk" syn på kulturlandskabet.

Herigennem kan en mere kompleks og dynamisk bebyggelsesudvikling anskueliggøres (Arnoldussen 2008:74 ff.). Det betyder modsat traditionelle tilgange til den arkæologiske empiri, hvor anlæggene studeres mere isoleret i tid og rum, at man kan øge mulighederne for at tolke den menneskelige adfærd og samfundenes organisation.

2.4. De tre undersøgelsesområder og bygdetyperne

De tre udvalgte undersøgelsesområder kan i grove træk betegnes som repræsentant for hver sin af tre forskellige bygdetyper, nemlig ager-/slettebygden, skovbygden og hedebygden. De sidste bygdetyper – kystbygden og marskbygden – er udeladt af analyserne, da de primært karakteriseres ved hhv. nærheden til kysten og en særlig landskabsform, marsken, som er forholdsvis sjælden og har en begrænset udstrækning (Møller & Porsmose 1997:42, 47; Porsmose 2006:16). Skulle disse bygdetyper inddrages ville det derfor sløre de generelle tendenser, som der her er fokus på. De tre cases kan karakteriseres som følger (jf. også Møller & Porsmose 1997:42, 47):

- Syd- og Midtjylland: repræsentant for de såkaldt vandrede landsbyer; placeret i hedebygden.
- Tietgen Byen: repræsentant for det østdanske bebyggelsessystem; placeret i agerbygden.
- Trandersbakkeøen: repræsentant for det nordjyske bebyggelsessystem; placeret på grænsen mellem hede- og skovbygden.

I historisk tid karakteriseres agerbygden af morænesletter og lerbund samt af (overvejende store) landsbyer og store gårde. Skovbygden karakteriseres af kuperet terræn, lavbundsområder, blandet jordbund samt af enkeltgårde, små landsbyer og små gårde. Hedebygden karakteriseres af hedeslette og bakkeø, sandet jord og klit, vådbundsområder samt af enkeltgårde, små landsbyer og små gårde (fig. 3).

Denne karakteristik af bygdetyperne er udbygget i en analyse af de østdanske bygdetyper, skov- og slette(ager)-bygden. Her har etnologen Bjarne Stoklund påpeget, at *slettebygden* i det førindustrielle bondesamfund udgør det klassiske danske landbrugssystem med trevangsbrug og store landsbyer. De store landsbyer har medført, at der har været en udbygget og formaliseret social organisation med et snævert kontaktnet. Systemet har været præget af konservatisme. Her over for står *skovbygden*, hvor det dyrkede areal er mindre, men til gengæld dyrket hvert år (alsædebrug). Dyreholdet – særligt kvægholdet – har haft større betydning end i slettebygden og har kunnet producere gødning, så alsædebruget har kunnet fungere. Skoven har udgjort en væsentlig binæring og har leveret græsnings- og høslætarealer, ligesom skoven har leveret bl.a. tømmer. Bygdetyperne har været præget af små landsbyer eller enkeltgårde og det har betinget en mindre veludbygget social organisation med en større grad af mobilitet og et bredere kontaktnet som følge af behovet for vareudveksling og handel mellem de enkelte bebyggelsesenheder.

Området har endelig været præget af en udtalt entreprenørånd (Stoklund 2003:147 ff., 2006:30 ff.). De skitserede forskelle i social organisation og erhvervsmæssige strategier mellem de traditionelle landbrugsområder og områder med andre naturgivne forudsætninger, kan, som det skal ses, delvist genfindes også i nærværende synteses undersøgelsesområder og tidsramme.

Kulturbygd	Terræn, jordbund, vand	Bebyggelsesforhold
Agerbygd	· Morænesletter - lerbund	· Landsbyer, primært store
		· Store gårde
		· Hovedgårde
		· Mange jordløse huse
Skovbygd	· Kuperet terræn	· Enkeltgårde, små landsbyer
	· Lavbundsområder	· Små gårde (og skovhuse)
	· Blandet jordbund (ler, sand)	· Skov- og kvæghovedgårde
		· Mange huse med jord
Hedebygd	· Hedeslette og bakkeø	· Mange enkeltgårde
	· Sandet jord, klit	· Små landsbyer
	· Vådbundsarealer (kær og mose)	· Små gårde
		· Få og små hovedgårde
		· Mange huse med jord
Kystbygd	· Morænelandskab, hævet havbund, inddæmmet område, klit	· Købstæder, store landsbyer, fiskerlejer
		· Små gårde og fiskerhuse
		· Mange hovedgårde

Fig. 3: Karakteristik af bygdetyperne. Efter Møller & Porsmose 1997:13.

3. Præsentation af de tre undersøgelsesområder

3.1. Syd- og Midtjylland

Det syd- og midtjyske område har gennem årtier leveret en stribe omfattende bopladsundersøgelser, der hver i sær har været med til at tegne billedet af ældre jernalders bebyggelse. Grøntoft (Rindel 2011), Hodde (Hvass 1985), Vorbasse (Hvass 1983, 1988:75 ff.), Nr. Snede (Holst 2000, 2010) m.fl. har alle i en årrække stået som repræsentanter for bebyggelsesudviklingen gennem jernalderen, ikke bare i Syd- og Midtjylland, men i landet som helhed (fig. 4).

Fig. 4: Placeringen af lokaliteter, som omtales i artiklen. Indsat er desuden grænserne mellem de tre regioner. Tegning: Kristine Stub Precht, Odense Bys Museer.

De nævnte undersøgelser har været med til at skabe billedet af de store landsbyer, der med generationers mellemrum flytter rundt inden for et givet areal for at udnytte de gavnlige påvirkninger af jorden i vekselvirkningen mellem bosættelse og opdyrkning. "Vandringerne" er i nyere tid omdiskuterede og det er foreslået, at i hvert fald en del af landsbyerne er flyttet mere gradvist som følge af de enkelte husholds delinger og udvidelser af tilliggender i forbindelse med arv og ægteskab (Holst 2010).

Også i det syd- og midtjyske materiale er der en række nuancer til det generelle billede og således optræder såvel store som små landsbyer, dobbeltgårde og enkeltgårde (Lund 1994a; B.H. Nielsen 1998a).

Lokaliteterne er i modsætning til det østdanske og nordjyske materiale karakteriseret ved tilstedeværet af en række velbevarede hegn om gårde og/eller landsbyer⁴. Hegnene har muliggjort detaljerede analyser af landsbyernes strukturelle udvikling, omend også disse tolkninger er omdiskuterede i nyere forskning (Hvass 1983, 1985; Holst 2010). Samtidig har man haft et forholdsvis direkte mål for at sammenligne størrelsen af de enkelte gårdsanlæg og dermed muligvis det interne hierarki (Hvass 1985). I flere tilfælde har man med nogen sikkerhed kunne sammenkoble grav- og bopladser og således kunnet erkende hierarkier i bebyggelserne (Madsen 1999; Ejstrud & Jensen 2000; Ethelberg 2003:210 ff.).

På baggrund af hustyper, bebyggelsesstruktur og heraf afledte samfundsorganisatoriske principper er der fra yngre romersk-ældre germansk jernalder udskilt en syd- og midtjysk tradition, der muligvis knytter an til en større nordvesteuropæisk gruppe (Rau 2008:81 ff.).

3.2. Nordjylland; Nr. Hedegård og samtidens bebyggelse på Trandersbakkeøen

Nr. Hedegård-byhøjen er placeret på en af Ålborgområdets markante bakkeøer, Trandersbakkeøen, øst for Ålborg. Udforskningen af ældre jernalders bebyggelse i området tog for alvor fart netop med undersøgelserne ved Nr. Hedegård i 1998 (Runge 2009a) og er siden suppleret af endnu en stor byhøjsundersøgelse ved lokaliteten Nr. Tranders (Haue 2004, 2011), omfattende undersøgelser på lokaliteten Trandersgård (Nielsen 2007) og flere mindre undersøgelser spredt over bakkeøen (Runge 2009a:181 ff.; Haue 2011:88 ff.). Trandersbakkeøen formodes at repræsentere en topografisk velafgrænset, forhistorisk bygd (Runge 2009a:181, fig. 233).

Lokaliteterne fra ældre jernalder koncentrerer på Trandersbakkeøen næsten udelukkende på smeltevandsfladerne, dvs. på bakkeøens østlige del. Eneste undtagelse er et par lokaliteter på morænesand eller -ler samt et løsfund på skrivekridt. Som for Himmerland som helhed afholder man sig i nogen grad fra at bosætte sig på de marine forlande, der i mange tilfælde er for fugtige til bebyggelse (J.N. Nielsen 1998:272).

⁴ Efterhånden kendes der flere hegnede gårde både i Nordjylland, i Østdanmark og i Skåne. I forhold til Østdanmark kan forskellen muligvis forklares ved et langt højere dyrkningstryk end i Syd- og Midtjylland, mens denne forklaringsmodel ikke gælder det nordjyske område (Baudou 1985). Her suppleres de traditionelle stolpesatte hegn da også af andre territoriemarkører, som stenrækker, tørvevolde, stenbælter o.l., der alle karakteriseres ved kun at være ganske let nedgravet eller stort set ligge på den daværende overflade (Nilsson & Andersen 2000; Andersen 2001; Runge 2009a:97; Povlsen 2011). Sådanne anlæg findes kun under helt særlige bevaringsforhold. Det er naturligvis en mulighed, at disse hegnstyper har udgjort en særlig nordjysk pendant til den syd- og midtjyske tradition. Antagelig er den begrænsede udstrækning til Nordjylland dog ikke reel, men udtryk for, at dette område ofte opviser usædvanligt gode bevaringsforhold for de arkæologiske levn (Runge 2009a:164 ff.). De stolpesatte hegn er således ikke generelt fjernet af senere forstyrrelser. Den relative forekomst af hegn i de tre undersøgelsesområder kan derfor snarere tolkes som et reelt billede af, at det syd- og midtjyske område vægtede den individuelle ret til land højere end de andre områder. I det østdanske område er de små labile enheders behov for hegn måske mindre og i Nordjylland har de individuelle rettigheder været lavere prioriteret end i Syd- og Midtjylland. Den regionale forskel i hyppigheden af hegn kan måske samtidig illustrere variationen i husdyrholdenes sammensætning mellem de tre områder. Hegnene har således spillet en rolle i forhold til at holde dyr ude fra marker og gårdstøfter. Selv om det er sandsynligt, at kvæget i flere tilfælde ikke har været opstaldet (Zimmermann 1999), har det trods alt i højere grad færdedes nær bopladsområdet end svin og får/ged. Svinet tilskrives således ofte skov, mens får/ged har færdedes på hedearealer o.l. og kun i særlige tilfælde, f.eks. når fåret er drægtigt, har været på stald (Nielsen 2002). Kvægets dominans i det syd- og midtjyske område harmonerer således med at samme område har den hyppigste forekomst af hegn.

På baggrund af registreringer i Fund & Fortidsminder kan Trandersbakkeøen i ældre jernalder opdeles i syv-otte bebyggelsesområder, der bortset fra ét placeres på hver sin nordvest-sydøst-gående højderyg på tværs af bakkeøen og med en afstand på mellem 0,9 til 1,3 km (Nielsen 2007:4; Runge 2009a:181 ff.).⁵ Det sidste område er placeret på en lidt isoleret top, udtrukket fra bakkeøen. Vurderet ud fra det meget heterogene niveau af udgravningsomfanget på de forskellige lokaliteter er det muligt, at også lokaliteten Humlebakken (SBnr. 120108-48) skal betegnes som byhøj, mens de øvrige lokaliteter ser ud til at være såkaldte vandrelandsbyer⁶. Som i Nordvestjylland har byhøje og "vandrelandsbyer" altså fungeret side om side (Bech 1985:130, 144; Hvass 1988:67; Runge 2009a:181 ff.). Samtidige gravfund er generelt næsten fraværende i det nordjyske materiale (Runge 2009a:183; Haue 2011:87).

En byhøj beskriver i Danmark traditionelt en i nutiden synlig terrænforhøjning på minimum 0,6 m, der er skabt ved en kombination af byggeskik samt sted- og bebyggelseskontinuitet på minimum 300 år (Bech 1984:55). Anlægstypen har hidtil været knyttet til Nordvestjylland og i særdeleshed Thy. Med fremkomsten af byhøjene på Trandersbakkeøen blev anlægstypens udbredelse derfor markant udvidet⁷. De seneste byhøjsundersøgelser gav samtidig en langt bredere kronologisk udstrækning af bebyggelsesformen. Således placeres de nordvestjyske byhøje tidsmæssigt i perioden yngre førromersk til ældre germansk jernalder med Smedegård samt de mulige byhøje Nr. Nordentoft og Øster-Helligsøgård som undtagelserne, hvor der også er repræsenteret ældre førromerske landsbyfaser (Mikkelsen 1994:159, 2000:165).⁸ Byhøjene i det østlige Limfjordsområde, Nr. Hedegård og Nr. Tranders, anlægges derimod allerede på overgangen mellem bronze- og jernalder (Runge 2009a:35; Haue 2011:88). Endvidere påviste undersøgelserne ved Nr. Hedegård, at brugen af tørrevægge i husene ikke var en forudsætning for dannelsen af byhøjene. Sluttelig skiller de tre seneste større byhøjsundersøgelser, Smedegård (1992-1993), Nr. Hedegård (1998) og Nr. Tranders (2000-2001), sig ud fra de ældre undersøgelser ved at dække forholdsvis store dele af byhøjen og ved at have tilvejebragt et stort naturvidenskabeligt materiale (B.H. Nielsen 1998b; Runge 2009a; Haue 2011).

Samlet set er der således vendt op og ned på helt centrale forhold vedrørende byhøjene, nemlig deres udbredelse i tid og rum samt deres dannelsesprocesser. Samtidig har man fået et langt bedre indtryk af deres indre struktur, udviklingshistorie og levestrategier. I monografien om Nr. Hedegård behandles ovenstående spørgsmål og det konkluderes sluttelig, at byhøjene dannes som ét af flere specialiserede svar på de ressourcemæssige udfordringer, som området er underlagt i perioden (Runge 2009a:161 ff.). Forholdene indgår i et samspil med udviklingen af

⁵ Lars Egholm Nielsen foreslår syv områder, mens Runge foreslår otte. Variationen skyldes usikkerheden om, hvor vidt et område mellem Nr. Hedegård og Humlebakken skal opfattes som et selvstændigt ressourceområde (Nielsen 2007; Runge 2009a:181 ff.).

⁶ Et kridttagningsområde ved Gug kan indeholde kridt til 150-250 huse, altså en meget stor bebyggelse, der kan afspejle en stedbundet bebyggelse som byhøjene (Haue 2004:4). Den tilhørende bebyggelse er dog ikke påvist og det skal da også betænkes, at kridtet kan have haft anvendelsesmuligheder, f.eks. til jordforbedring, og kan være fragtet længere væk – altså f.eks. være anvendt til husene på Nr. Hedegård eller andre steder.

⁷ Den stedbundne bosættelsesform, som byhøjene afspejler, kan have haft en videre udbredelse, end billedet i dag afslører. En blanding af bedre bevaringsforhold pga. det omtalte lavere dyrkningspres og anvendelsen af tørv som byggemateriale har betydet, at det nordjyske område i dag fremstår mere specielt end den reelle situation for jernaldermennesket. Således kan flere lokaliteter i det øvrige nuværende Danmark udvise byhøjslignende struktur (Runge 2009a:164 ff.). Senest er der undersøgt en lokalitet, Henneby, med byhøjslignende træk nær Henne i Sydvestjylland (Lauridsen 2011). Foreløbig må egentlige byhøje i det nuværende Danmark dog tilskrives Nordjylland.

⁸ Også ved andre byhøje, som f.eks. Heltborg og Vestervig, er der registreret anlæg, der er ældre end yngre førromersk jernalder. Disse anlæg kan dog ikke indsættes i det kontinuerlige forløb, som senere har dannet byhøjen (Bech 1985:133 ff.; Kaul 1999:55).

særlige arvestrukturer, hvor familiens gårdsparcels nedarves i lige linie modsat situationen i de såkaldte vandrelandsbyer, hvor kombinationen af principperne bag "husets biografi" og opsplitningen af familiens andel af landsbyens jord ved arv giver en gradvis flytning af bebyggelsen (Gerritsen 1999; Holst 2010; Haue 2011; Runge 2011:64). Den økonomiske specialisering giver kun mening, hvis den er foregået i et samspil med andre bebyggelser i regionen og der ligger derfor implicit en række samfundsorganisatoriske konsekvenser i denne opfattelse af byhøjenes baggrund. En tilbundsående analyse af disse forhold faldt delvist udenfor rammerne af Nr. Hedegård-monografien, men vil i stedet blive behandlet i det følgende.

3.3. Østdanmark; Tietgen Byen og det østdanske bebyggelsesmønster

Inden for de seneste 10 år er store dele af et ca. 350 ha stort erhvervsområde, Tietgen Byen, i Odenses sydøstlige udkant gradvist blevet udbygget. Forud for anlægsarbejderne har museet foretaget forundersøgelser og egentlige undersøgelser, hvorfor området i dag fremstår som en enestående arkæologisk arbejdsmark (Runge 2012).

Undersøgelserne repræsenterer fund fra stort set hele forhistorien, men særligt bronze- og ældre jernalder er velrepræsenteret og fremviser et regulært kulturlandskab med huse, grave, samlingspladser og produktionsområder. Hovedparten af bebyggelserne har kontinuitet fra bronzealderens periode I eller II og frem til midten af førromersk jernalder. Fra yngre førromersk og ældre romersk jernalder kendes derimod stort set ikke et eneste fund eller anlæg fra området, hvilket må opfattes som en generel fraflytning uden, at årsagerne hertil i øvrigt entydigt kan erkendes (se diskussion i Runge 2012:132 ff.). Fra yngre romersk jernalder bebygges området igen.

Tietgen Byen udgør omtrent en tredjedel af en relativt plan, større flade af moræneler, der mod alle sider er afgrænset af vådområder. Morænefladen må opfattes som en forhistorisk bygd og Tietgen Byen udgør så store dele af denne, at det er muligt at komme med udsagn om de strukturelle forhold inden for bygden.

Områdets spor fra bronze- og ældre førromersk jernalder kan indordnes i seks til syv relativt små ressourceområder, hver med bo- og gravplads. Mellem bebyggelsesområderne optræder samlingspladser og produktionsområder. Bebyggelserne er generelt små og omfatter mellem et og tre samtidige langhuse, evt. suppleret med en eller flere økonomibygninger. Der anes en tendens mod større enheder gennem perioden. En afvigelse fra det generelle billede er en enkelt meget stor lokalitet, OBM 8436, Harekærgård Øst (SB-nr. 080803-168), der indeholder et meget stort antal huse og har en meget lang tidsdybde, strækkende fra enkeltgravskultur eller senneolitikum til ældre førromersk jernalder (Runge 2012:122 ff.).

Ser man på Fyn i et overordnet perspektiv, kan udviklingen i bebyggelsen i store træk paralleliseres til Tietgen Byen. Dvs. relativt små bebyggelser med en ganske løs struktur og spredt beliggenhed i yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder og en tendens til større bebyggelser, herunder egentlige landsbyer i yngre førromersk-ældre romersk jernalder. Dominerende er dog fortsat mindre bebyggelsesenheder (Lundø 2011:57 ff.; Therkelsen 2011a:106 ff.). Fra yngre romersk jernalder forekommer større landsbyer hyppigere (Rau 2008:54 ff.).

På Sjælland karakteriseres ældre jernalders bebyggelse af enkeltgårde eller en samling af få samtidige gårde (Lass Jensen 2011; Aarsleff & Appel 2011; Stumann Hansen 1999; Tornbjerg 1999). Hvor de topografiske forhold tillader det, kan der dog forekomme større bebyggelser (Aarsleff & Appel 2011:53). Regulære landsbyer kendes også her hyppigere fra yngre romersk jernalder og frem (Tornbjerg 1999).

Kigger man videre østpå til Skåne, ses der store paralleller til Fyn og Sjælland. Overgangen mellem bronze- og jernalder er mht. bebyggelsesstruktur og udnyttelsen af kulturlandskabet glidende (Tesch & Olausson 1991:77). Bebyggelsen præges i sen bronzealder-førromersk jernalder af mobile, små bebyggelsesenheder, typisk enkeltgårde (Tesch 1991a:132; Björhem & Säfvestad 1993:168 ff.), men en vis fortætning af bebyggelsen kan dog sine steder spores allerede fra yngre bronzealder (Björhem & Staff 2006:183). Fra yngre førromersk jernalder ses en begyndende landsbydannelse og selvstændigt hegnede gårde optræder bl.a. også (Berglund *et.al.* 1991:429 ff.; Calmer 1991:184; Björhem & Säfvestad 1993:357; Björhem & Staff 2006:195 ff.). Bebyggelsens ekspansion fortsætter op gennem yngre jernalder (Tesch 1991b:333 ff.).

På baggrund af hustyper, bebyggelsesstruktur, forekomsten af stærke centre og samfundsorganisatoriske principper er der fra yngre romersk-ældre germansk jernalder udskilt en østdansk bebyggelsestradition dækkende Fyn – evt. fraregnet det vestlige og nordlige Fyn – Sjælland og Skåne (Rau 2008:80 ff.). Som ovenstående illustrerer, er der ikke noget til hinder for at denne sammenknytning føres tilbage i tid til den her behandlede periode.

4. Naturlige forudsætninger og kulturlandskabets ressourcer

4.1. Problemstilling

Det regionale bebyggelsesmønster er, som det fremgår af bygdebegrebet, nært forbundet med de naturgivne forudsætninger. Den enkelte bebyggelses såvel som regionens organisation er således på mange måder direkte afledt af subsistensøkonomiske valg, der igen er udsprunget af naturens muligheder. Sammenknytningen mellem disse forhold har været gældende i førindustrielle samfund og langt op i historisk tid (Porsmose 2006:11). Det er dog givet, at en række andre faktorer, som f.eks. tabubelagte eller hellige områder, også kan have spillet en rolle i forhistoriens landskabelige organisation (Bradley 2000; Frontijn 2007).

Den nære sammenhæng mellem landskab og bebyggelsesstruktur betyder, at en opridsning af de naturgivne forhold og en vurdering af de subsistensøkonomiske strategier i de tre områder er en nødvendig baggrund for at forstå det regionale mønster. Det er i den sammenhæng også væsentligt, at de mange udsagn om subsistensøkonomiske valg, som er kommet for dagen via de usædvanligt gode bevaringsforhold på de senest undersøgte byhøje, illustrerer, at der selv inden for korte afstande og stort set identiske naturgivne forudsætninger er variationer i den subsistensøkonomiske strategi. Beskrivelsen kan dermed tydeliggøre landskabsuafhængige valg og graden af overordnet styring i en region – altså udviklingen af husholdnings- og landsbybaserede subsistensøkonomiske strategier samt eventuelle regionale strategier.

4.2. Syd- og Midtjylland

De klassiske syd- og midtjyske jernalderlandsbyer, Hodde, Nr. Snede, Vorbasse, Grøntoft m.fl., er alle placeret i hedebygd (Møller & Porsmose 1997:indsat kort). I Karl-Erik Frandsens gennemgang af 1600-tallets danske dyrkningssystemer beskrives, at Vrads Herred, hvor i Nørre Snede er placeret var domineret af trevangsbrug i den nordøstlige del og græsmarksbrug i den øvrige del (Frandsen 1983:240). I Slavs Herred, hvor Vorbasse er placeret og i Øster Horne Herred, hvor Hodde er placeret, var græsmarksbrug (Ibid.:225, 228). I Hind Herred, hvor Grøntoft er placeret, har der formentlig været en kombination af alsædebrug og græsmarksbrug (Ibid.:230 ff.).

Bebyggelsen koncentrerer overvejende på tørt og let hævet terræn og ofte på grænsen mellem flere naturtyper, hvor ved en bredspektret økonomi har kunnet realiseres (Fabech & Ringtved 2009:167).

Reguleringen af adkomsten til jord afspejles i de afdækkede Celtic Fields samt størrelsen af de indhegnede gårdstoffer. Som også de historiske kilder antyder, har de store åbne vidder været velegnede til større agersystemer, mens den lette jord modsat har betydet, at udbyttet forholdsmæssigt har været mindre end på f.eks. den federe jord i agerbygden; agerbruget har således været relativt ekstensivt. Det syd- og midtjyske område har i nogen grad været præget af sandflugt (Münier 2009:29 ff.). De åbne vidder og lavninger herimellem har budt på gunstige vilkår for store kvæghold (f.eks. Lewis 1984:136, 156; Hvass 1985:183 ff.).

I projektet "AGRAR 2000" er der taget afsæt i ni undersøgelsesområder jævnt fordelt over landet og med tre områder i hhv. hede-, skov- og agerbygd. Centralt i hvert område er et sø-pollendiagram (Odgaard 2009). Projektet inddrager to (nord-)vestjyske undersøgelsesområder, nemlig Kragssø og Skånsø. Kragssø er beliggende i et fladt landskab på hedesletten med sandet jordbund og en vegetation af hede og skov. Bebyggelsen er spredt og gode græsningsområder til et forholdsvis stort dyrehold har givet en ganske rig bebyggelse (Fabech & Ringtved 2009:157 ff.). Skånsø er beliggende i fladt terræn med overvejende sandet jordbund. Landskabet har i jernalderen været mosaikagtigt med en vekselvirkning af mange vådområder, skov, hede og agerland (ibid.: 159 ff.).

De kalkfattige jorder i det syd- og vestjyske område betyder, at zoologisk materiale fra områdets jernalderboplader er stort set fraværende (Kveiborg 2008:64; Hesel 2009:227 ff.).

Det billede som de historiske kilder tegner af flere tilfælde af græsmarksbrug i regionen, harmonerer på mange måder fint med det forhistoriske kildemateriale (se også Näsman 2009:104). Selvom vandrelandsbyen som begreb er omdiskuteret, kan der således stadig tales om en vis vekselvirkning mellem bebyggelse, opdyrkning og formentlig områder, som ligger i brak til græsning. Derimod ses der en diskrepans mellem det historiske og det forhistoriske bebyggelsesbillede. I 1600-tallet har der således været en overvægt af mindre enheder baseret primært på græsmarksbrug, men også med lokale forekomster af trevangsbrug og alsædebrug. I ældre jernalder har der derimod været en dominans af større landsbyer. Årsagen er formentlig, at mens de lette jorder har været ideelle dyrkningsflader i forhistorien, kan udbyttet i senere perioder have været for begrænset til at brødføde store landsbyer.

4.3. Nordjylland; Trandersbakkeøen

Ålborgområdet er præget af stor landskabelig variation og markeres, udover af Limfjorden, af såvel de mange plateauer af kridt og smeltevandsaflejringer, bl.a. Trandersbakkeøen, som de lavtliggende områder med smeltevandsskabte ådale, marine forlande og hævet havbund. Den meget varierende topografi har gennem forhistorien og nyere tid været definerende for, hvor bosættelsen er placeret og ikke mindst de marine forlande har generelt været for fugtige til bebyggelse (Runge 2009a:181). Eksempler på lokaliteter fra områder med hævet havbund kendes dog (J.N. Nielsen 1998:272 ff.; Povlsen 2011).

Trandersbakkeøens nordlige del, hvor Nr. Tranders-byhøjen er placeret, er af Møller & Porsmose karakteriseret som skovbygd, mens den sydlige del, Sdr. Tranders sogn, hvor Nr. Hedegård-byhøjen er placeret, betegnes som hedebygd (Møller & Porsmose 1997:indsat kort). Oplysningerne harmonerer fint med de arkæologiske analyser (Haue 2004:5; Runge 2009a:17 ff.).

I Karl-Erik Frandsens gennemgang af 1600-tallets danske dyrkningssystemer beskrives, at Fleskum Herred, hvorunder Trandersbakkeøen er placeret, var domineret af trevangsbrug. Det beskrives også, at byerne øst for Ålborg, som lå på eller grænsede op til områder af hævet havbund, havde marker med alsædebrug. Årsagen til, at man havde mulighed for at have alsædebrug er, at de lavtliggende områder frembød gode græsningsmuligheder for kvæg og dermed mulighed for rigelige gødningsmængder. Også tang blev formentlig anvendt som gødning (Frandsen 1983:242 ff.).

To af undersøgelsesområderne i projekt "AGRAR 2000", Navnsø og St. Økssø, ligger i Himmerland, men i nogen afstand fra Trandersbakkeøen. Undersøgelserne kan dog være med til at give et generelt billede af de naturgivne forhold i Himmerland i ældre jernalder. Navnsø har i jernalderen været et hedelandskab med mindre skovområder og har i øvrigt været præget af sandflugt. Store og små bebyggelser har afløst hinanden (Fabeck & Ringtved 2009:159 ff.). St. Økssø præges af et uroligt relief, hvor skoven har domineret, men hvor også hede og ager har været til stede. Jorden har været sandet og de produktive vådområder få (ibid.: 150 ff.).

Sluttelig skal det bemærkes, at Trandersbakkeøen formentlig har haft en fordelagtig kommunikativ placering ved nærheden til Limfjorden som øst-vest-gående trafikåre og muligvis også den nord-syd-gående trafik, der kan have været fokuseret mod den smalle overgang af farvandet i nærheden af bakkeøen.

For at få en mere konkret opfattelse af de subsistensøkonomiske strategier på Trandersbakkeøen i ældre jernalder skal der i det følgende gives en beskrivelse af forholdene på Nr. Hedegård og Nr. Tranders.

4.3.1. Nr. Hedegård

Nr. Hedegård har ligget på grænsen mellem ager, eng og hede og med få kilometer til Limfjorden. Placeringen har muliggjort udnyttelsen af flere landskabelige elementer og dermed lettet muligheden for at modstå sæsonvist pres på én ressourcestype. Lokaliteten er placeret på et senglacialt fygesandslag og med den intensive udnyttelse af området, som er pågået i løbet af ældre jernalder, har det derfor let kunnet resultere i de udbredte fygesandsgener, som præger lagserien ved Nr. Hedegård (Dalsgaard 2009).

Husdyrholdet har næsten udelukkende bestået af får og kvæg, suppleret med sammenlagt 5 % hest, svin og hund. Fårene har været det mest almindelige husdyr og trods kvægets større kødpotentiale formentlig også haft størst ernæringsmæssig betydning. Fårene er generelt slagtet i en ung alder, under 1 år, og opfattes således som køddyr. Kvæget er derimod ofte over 3 år og primært anvendt til at give mælk. Forekomsten af ældre får og yngre kvæg er dog langt fra sjælden og en bred anvendelse af begge husdyr er derfor mest sandsynlig (Hesel 2009). Mht. kvæget er der fra anden side også peget på en vis social eller prestigemæssig betydning (Roymans 1999; Kveiborg 2008:83 ff.). Selvom nyere undersøgelser har vist, at det er problematisk at sætte lighedstegn mellem store staldafsnit og store dyrehold, er det bemærkelsesværdigt, at husene ved Nr. Hedegård generelt har relativt store stalde (Kveiborg 2008:84; Runge 2009a:98, 105).

Fiskeri i Limfjorden er dokumenteret ved fund af knogler fra saltvandsfisk og fiskeredskaber og har overvejende haft form af netfiskeri med skrubber som det hyppigste fangstobjekt. Også knogler fra andre saltvandsarter er til stede. Derimod er ingen ferskvandsfisk repræsenteret. Havjagt er dokumenteret ved forekomsten af knogler fra gråsæl (Enghoff 2009).

De dyrkede planter domineres gennem hele perioden af nøgen seksradet byg, men en lang række andre kornsorter og planter har også været udnyttet. Desuden har man indsamlet bl.a. hasselnød, vildæble, hindbær og brombær (Henriksen *et al.* 2009). De topografiske og geologiske analyser peger på, at indsamling og evt. jagt, som ikke er dokumenteret i materialet, er foretaget i Trandersbakkeøens vestlige, muligvis skovdækkede del.

Det landskabelige element, som ud fra det historiske kortmateriale og makrofossilanalyser øjensynligt har præget økonomien mest, er det store hedeområde mod nord (Dalsgaard 2009:199 ff.; Henriksen *et al.* 2009:252; Runge 2009a:253 ff.). Landskabsformen har en række anvendelsesmuligheder og nyere analyser af hedebrug viser, at det kan have været en fuldt ud god erstatning for de mere traditionelle ager- og græsinddelte områder (Henningsen 1995:106, 114). Heden kan, ud over til græsning og vinterfoder, give materiale som brændsel (Christensen & Fiedel 2003:97) og udgøre et element i en meget næringsrig blandingsgødning, der i 1800-tallet sine steder var betingelsen for alsædebrug (Stoklund 1990:62). Blandingsgødning, også benævnt hakkemøg, kendes i øvrigt helt tilbage fra førromersk jernalder på de nordfrisiske øer, mens den fra dansk område evt. kendes fra 800-tallets Ribe (*Ibid.*: 50 ff.). Nr. Hedegård kan, sammen med spor af en tørvebelagt gårdsplads fra bopladsen Vormdalgård ved Års, dateret til yngre førromersk eller ældre romersk jernalder (Schmidt 1999:180 ff.), antyde en langt tidligere udbredelse også i det nuværende Danmark.

Samlet set er Nr. Hedegårds økonomi baseret på et intensivt agerbrug, betinget af tilførsel af hakkemøg. Kombinationen af begrænsede arealer, måske forstærket af, at en stor del af ressourceområdet er optaget af dyreholdet, tilstedeværelsen af hede, og at de intensivt dyrkede marker – alsædebruget – giver et fuldt ud dækkende afgrødeafkast, er samtidig med til at danne byhøjen. Ulempen ved det intensive hedebrug er risikoen for kortere eller længerevarende sandfygningsperioder. Som omtalt var pleje af heden ved bl.a. afbrænding og dyrkning en nødvendighed med risiko for blotlægning af større sandarealer til følge. Også det store dyrehold og den deraf afledte store gødningsmængde var nødvendige parametre.

4.3.2. Nr. Tranders

Byhøjen Nr. Tranders har været placeret på den østlige del af Trandersbakkeøen og kun ca. 500 m fra det daværende forløb af Limfjorden. De marine ressourcers udnyttelse er dokumenteret ved mange mollusker og fiskeknogler. Bopladsens primære ressourceområde ligger inden for en afstand af maksimalt 1 km fra bopladsen og er domineret af græsnings- (høslæt og eng) samt agerarealer⁹. Det sekundære ressourceområde ligger længere mod nord, er mere kuperet og kan have været domineret af skov og evt. eng mv. Fordelingen mellem de forskellige ressourcer er anslået til at være: 88 ha græsningsarealer, 107 ha agerjord og 135 ha sekundært ressourceområde. Nr. Tranders er placeret omkring 10-13 m over DNN i modsætning til Nr. Hedegård, der har ligget højere, 30-35 m over DNN (Haue 2004:5).

Husdyrholdet domineres helt entydigt af får og kvæg og også ved Nr. Tranders med fåret som det antalsmæssigt dominerende dyr. Til forskel fra Nr. Hedegård er antallet af øvrige husdyr dog ganske højt og særligt en forholdsvis stor andel af heste springer i øjnene (Kveiborg 2008:71). Får

⁹ De enkelte bebyggelsers ressourceområder kan opdeles i et primært ressourceområde, hvor inden for ager, græsgange, steder til indsamling af foder mv. har ligget, og et sekundært ressourceområde, som er mere ekstensivt udnyttet, og hvor man har kunnet jage, hente træ, samle frugter mv. (Rindel 1992). Sideløbende med de subsistensøkonomiske behov har der også været reserveret arealer til religiøse aktiviteter, samlingspladser o.l., som f.eks. ved koge grubefelterne.

anvendtes til kød og mælk, mens kvæg muligvis anvendtes primært som træk- eller avlsdyr. Økonomiske og sociale forhold kan dog også have spillet en rolle. Den del af kvægbestanden, som ikke var udset til at skulle indgå i bestanden, blev slagtet i en ung alder. Svinet anvendtes som køddyr, mens hest anvendtes som spise- og ridedyr (ibid.:74 ff.).

Dyreholdet på Nr. Hedegård og Nr. Tranders (samt den thylandske byhøj Smedegård) er sammenlignet af Jacob Kveibog. Kveiborg påpeger, at der er meget store ligheder i sammensætning af dyreholdet på de tre lokaliteter og at variationer i nogen grad skyldes arkæologernes forskellige indsamlingsstrategier. Artsdiversiteten er stort set ens, mens variationer særligt ses i udnyttelsen af husdyrene. Navlig den høje frekvens af hesteknogler på Nr. Tranders er usædvanlig. De store ligheder, som der trods alt er mellem dyreholdene på Nr. Hedegård og Nr. Tranders, kan indikere tætte relationer og en høj grad af interaktion. Udvekslinger af f.eks. avlsvæg forekommer derimod ikke (Kveiborg 2008:76 ff.).

4.3.3. Sammenfatning på Trandersbakkeøen – med udblik til det øvrige Nordjylland

Trandersbakkeøen er som omtalt placeret på grænsen mellem hede- og skovbygden og præges af kuperet terræn og sandet undergrund. Bakkeøen har i ældre jernalder været relativt tæt bebygget, hvilket – sammen med det kuperede terræn og deraf afledte begrænsede omfang af større velegnede dyrkbare arealer – betyder, at opdyrkningen formodes at have været ganske intensiv. Konsekvenser af en form for overudnyttelse ses da også i bl.a. de udstrakte flyvesandsforekomster på og i områderne omkring Nr. Hedegård. Sand- og muldflugten har i øvrigt været et tilbagevendende problem i Limfjordsområdet (Aaby 1994; Johansen 1994; Jørgensen 1994; Runge 2009a:172 ff.). Den i historisk tid dokumenterede brug af blandingsgødning (Aaby 1994:36) kan have rødder i ældre jernalder og kan have været medvirkende til at fritlægge større sandområder i forbindelse med afskrælning af græstørv. Dette kan på sigt have understøttet sandflugtsdannelserne som følge af den massive opdyrkning af landskabet.

Tendenserne fra Trandersbakkeøen kan også spores i naboområderne. Et detailstudie af tre himmerlandske mikroregioners bebyggelse og marksystemer har således påvist, at en del af markerne i midten af førromersk jernalder springer i lyng og dermed formentlig trækkes ud af drift. Dette antyder videre, at dyrkningen koncentrerer på færre områder (Vinter 2011:152).

I andre områder af Nordjylland og i særdeleshed Thy har en stor befolkningstæthed i bronze- og ældre jernalder formentlig været medvirkende til at danne et næsten skovløst landskab, som i øvrigt også præger området i dag; altså også en form for overudnyttelse. Dette har betinget, at man i forbindelse med husbyggeri o.l. har anvendt bl.a. drivtømmer og i øvrigt i flere tilfælde dårligt bygningstømmer. Samtidig er regionen præget af en udstrakt brug af græstørvsvægge (Kaul 1999:63 ff.; Herschend 2009:142).

Et andet, mere indirekte eksempel på det ressourcepres, som har præget i hvert fald dele af Nordjylland i ældre jernalder, er de sten- og træbyggede kældre, der efterhånden kendes fra flere lokaliteter. Lokaliteterne er – med en enkelt sydvestjysk undtagelse – alle beliggende i Nordjylland (Lund 1984:58)¹⁰. Kældrene synes at være anvendt som forrådsrum i bredeste forstand og har

¹⁰ Udbredelsen er således sammenfaldende med områder med gode bevaringsforhold generelt og med en forholdsvis lille opdykningsgrad (Baudou 1985), hvilket rejser spørgsmålet om, hvor vidt udbredelsen er reel. Stensatte anlæg, som de kendes fra bl.a. Nr. Hedegård (Runge 2009a:93 ff.), kan i uheldige tilfælde formodes at være pløjet mere eller mindre væk. De træbyggede kældre er derimod ofte meget kraftigt funderede og gravet 1-2 m ned i forhold til den daværende overflade (Lund 1984:69 ff.; Nielsen 2007), hvorfor de ikke lige fjernes. Udbredelsesmønsteret formodes altså at være omtrent retvisende.

kunnet indeholde våben, såsæd mv. (Lund 1984:75). Kældrene kan derfor muligvis tages til udtryk for, at man i Limfjordsområdet har haft et større behov end i andre regioner for at være garderede mod et øget pres på ressourcerne, herunder såsæd og madprodukter. Det er dog givet, at forråd også kan have været opbevaret på andre måder; blot vil sporene kun i særligt heldige tilfælde være bevaret.

En sammenstilling af de historiske og arkæologiske kilders udsagn giver et delvist sammenfaldende billede. Nr. Hedegårds placering i hedebygden harmonerer med de arkæologiske og naturvidenskabelige analyser. Frandsens beskrivelse af, at alsædebruget var dominerende i områder nær hævet havbund øst for Ålborg, svarer også udmærket til tolkningen af subsistensøkonomien ved Nr. Hedegård. En parallelisering af de arkæologiske og historiske kilder vedr. Nr. Tranders er mere usikker. Placeringen af Nr. Tranders i skovbygden giver sig ikke udslag i f.eks. et stort svinehold. En mindre andel af får/ged i det samlede husdyrhold på Nr. Tranders end på Nr. Hedegård harmonerer derimod udmærket med, at det nære miljø er mindre præget af hede. Den forholdsvis høje andel af heste er vanskelig at sammenstille med de naturlige omgivelser og skal måske forklares ud fra sociale forhold i stedet. Endelig er der ikke fra Nr. Tranders baggrund for at foreslå brug af blandingsgødning og dermed antyde alsædebrug.

Samlet set udviser både det historiske og det arkæologiske materiale altså en alsidig økonomi på Trandersbakkeøen, hvor såvel dyreholdets sammensætning som den agrare udnyttelse varierer. Sidstnævnte ved kombinationen af intensivt udnyttede marker og marker med en mere ordinær dyrkningsfrekvens.

4.4. Østdanmark; Tietgen Byen

Tietgen Byen udgør omtrent en tredjedel af en relativt plan, større flade af moræneler, der brydes af et par tunger af smeltevandssand (Runge 2012:115 ff.). Det plane terræn skæres af enkelte dybere og en række mindre markante lavninger. Mod øst afgrænses området af de store mose- og engarealer, Birkum Mose og Kærby Mose, hvorigennem også Vejrup Å løber. Mod vest og syd brydes morænefladen af Lindved Å. Såvel Lindved Å som Vejrup Å har udløb i Odense Fjord. Den nordlige afgrænsning af morænefladen er mere usikker, men udgøres muligvis af en omtrent øst-vest-gående lavning. Afstanden til fjorden er i luftlinie ca. 10 km.

En lang række naturvidenskabelige analyser i form af zoologi, makrofossilanalyser, vedbestemmelser, slidsporsanalyser og pollenanalyser fra de enkelte lokaliteter er på forskellig vis med til at nuancere billedet af datidens landskab (Runge 2012:115 ff.). Samlet set viser analyserne, at landskabet kan betragtes som et åbent agerland med gode muligheder for græsning af kvæg og andre husdyr og med formentlig mindre markstykker med en forholdsvis bredspektret sammensætning af dyrkede sorter. Skovområder med bl.a. velvoksne egestammer har dog også været til stede, og de nærliggende vådområder kan være anvendt i forbindelse med jagt og måske fiskeri. En mulig udnyttelse af fjorden, ca. 10 km væk, kan ikke afvises.

Den foretrukne placering af bo- og gravpladserne synes at være plane, lerede moræneflader, mens samlingspladserne generelt placeres på fugtige, lavtliggende områder. I et enkelt tilfælde er et kogegrubefelt dog placeret på en lille forhøjning. Lavt i terrænet ligger også produktionsområdet ved OBM 8416, Frydenlund (Runge & Henriksen 2007). En væsentlig faktor for placeringen af bebyggelser og andre aktiviteter i Tietgen Byen set under et er antagelig nærheden til de store vådområder.

Tietgen Byen er placeret i Fraugde Sogn, Åsum Herred, der er karakteriseret som agerbygd (Møller & Porsmose 1997:indsat kort). Dette er i fin overensstemmelse med ovenstående landskabsprofil. I Karl-Erik Frandsens gennemgang af 1600-tallets danske dyrkningssystemer beskrives, at Åsum Herred var domineret af trevangsbrug (Frandsen 1983:141 ff.).

Selvom det naturvidenskabelige materiale fra de arkæologiske undersøgelser i Tietgen Byen er omfattende, er det ikke af en kvalitet som materialet fra Nr. Hedegård og Nr. Tranders. Det er derfor ikke hensigtsmæssigt at forsøge at nærme sig et detailniveau som beskrevet for Trandersbakkeøen. Ser man derimod på det naturvidenskabelige materiale fra ældre jernalders fynske bebyggelser som helhed, kan der gives nogle generelle udsagn vedrørende subsistensøkonomien: Såvel agerbruget som husdyrholdet har været bredt sammensat og der ses en generel intensivering i landbruget, bl.a. i form af nye sorter og husdyrarter gennem ældre jernalder. Karakteristisk er, at flere kystnære bebyggelser i betragtelig grad har udnyttet de marine ressourcer (Gotfredsen *et. al.* 2009:93 ff.; Jensen & Andreassen 2011; Nielsen 2011). I forhold til de vestdanske lokaliteter ses et større indslag af svin (Kveiborg 2008:65 ff.; Hesel 2009:227 ff.).

Projekt "AGRAR 2000" har kun ét fynsk undersøgelsesområde, nemlig Gudme Sø. Dette område er placeret forholdsvis langt fra Tietgen Byen og i en anden landskabstype (Münier 2009:25), hvorfor det ikke er anvendeligt som parallelmateriale til Tietgen Byen. Det er dog værd at bemærke, at Gudme Sø-området er præget af såvel mindre som større bebyggelser placeret i hhv. kuperet område og i godt agerland (Fabeck & Ringtved 2009:153 ff.). For de øvrige østdanske undersøgelsesområder, Dallerup Sø i Østjylland samt St. Gribsø, Gundsømagle Sø og Avnsø på Sjælland, gælder, at de i flere tilfælde præges af skov, hvori optræder mindre bebyggelser, ofte enkeltgårde i små lysninger. Herimellem ses mere åbne landskaber med større bebyggelser (Ibid.:148 ff.).

Det historiske og arkæologiske kildemateriale harmonerer på visse punkter og udviser forskelle på andre områder. Østdanmark præges af agerbygd og skovbygd og dette ses også i de studier af mikroregioner, som bl.a. "AGRAR 2000" repræsenterer. De store bebyggelser, som i historisk tid optræder i det østdanske materiale, kan også genfindes i regionen i sen bronzealder-ældre jernalder og er i Tietgen Byen repræsenteret ved OBM 8436. Det tilknyttede dyrkningssystem med rotation mellem opdyrkede arealer og områder udlagt til græsning kan afspejles i de vandrende bebyggelser. Dominerende er dog mindre, vandrende bebyggelser, der formentlig afspejler en tilknytning til skovbygden. Denne bebyggelsestype er også set ved den forholdsvis høje forekomst af svin. Årsagen til de mindre bebyggelsers dominans i sen bronzealder-ældre jernalder skal bl.a. findes i, at den tunge østdanske jord har sat en begrænsning for opdyrkningen af landet.

4.5. Sammenfatning og delkonklusion

Det syd- og midtjyske område domineres af hedeslette og bakkeøer med lette, sandede jorder og relativt rolig terrænprofil. Større åbne områder med potentielle markflader veksler med eng- og hedearealer, der er velegnede til græsning. Landskabet har indbudt til et ganske ekstensivt landbrug. Trandersbakkeøen udgør et forholdsvis kuperet terræn, hvor en stor del af arealet, i form af marine forlande, der har været vanskelige at opdyrke. Den sydlige del af bakkeøen har været præget af større hedeområder, mens den nordlige del har været præget af skovområder. Jorden er let og sandet. Sammenholdt med en intensiv bebyggelse har der formentlig været et stort pres på ressourcerne og et behov for alternative og bredspektrede erhvervsstrategier. Det østdanske område veksler mellem kuperede skovrige områder og arealer med et mere roligt relief,

hvor større potentielle mark- og engarealer dominerer. Jordbunden er forholdsvis tung og leret og har muligvis sat visse begrænsninger for omfanget af opdyrkning i forhistorien.

Kvæg har i ernæringsmæssig forstand været det dominerende husdyr, men herudover ses der nogle generelle, regionale tendenser i dyreholdets sammensætning i ældre jernalder. Bl.a. er svinet hyppigere forekommende i materiale fra Østdanmark end i Vestdanmark. Får/ged udgør en meget stor andel af dyreholdet i Nordjylland, mens kvæget dominerer i den øvrige del af landet (Kveiborg 2008:65 ff.). Der ses dog også en række helt lokale variationer og bestemmende for sammensætningen er først og fremmest de lokale, landskabelige forudsætninger, hvor fraværet af større skovområder i Vestjylland kan være medvirkende til, at svinet er relativt sjældent her, mens får/ged optræder hyppigere pga. de åbne hedearealer¹¹. Andre faktorer af mere mental karakter har formentlig også spillet en rolle (Kveiborg 2008:65 ff.; Hesel 2009:227 ff.). Foreløbig må analyserne af det zoologiske materiale siges at være så fragmenteret og skævt fordelt, at tolkninger udelukkende kan skildre overordnede tendenser.

Den relativt store betydning af dyreholdene i ældre jernalder, som er påpeget for Nr. Hedegård og andre samtidige lokaliteter (Runge 2009a:255; Näsman 2009:112 ff.), står delvist i modsætning til situationen i historisk tid, hvor dyreholdets betydning har været mindre, bl.a. som følge af bedre dyrkningsredskaber og –metoder og et generelt større fokus på kornproduktion (Näsman 2009:112 ff.). Den relative fordeling af husdyrtyper har dog formentlig langt hen ad vejen lignet den forhistoriske situation.

Dyrkningssystemerne udviser også regionale træk. I det syd- og midtjyske område har græsmarksbruget antagelig været dominerende. På Trandersbakkeøen optræder såvel alsædebrug som græsmarksbrug. Det østdanske system præges af en blanding af græsmarksbrug og skovbrug (Porsmose 2006:16).

5. Bebyggelsernes indre organisation og dynamik

5.1. Problemstilling

For at kunne belyse regionale strukturer og samspillet mellem de enkelte enheder er det nødvendigt at kende enhedernes indre forhold, dvs. enhedernes organisation og interne hierarki. Flere nye studier af jernalderens bebyggelsesstruktur har bl.a. fokuseret på de sociale og reguleringsmæssige betydninger bag landsbyernes layout og udvikling. Disse tanker ligger også til grund for de følgende afsnit og væsentlige forhold er klarlæggelsen af individets, husholdets og landsbysamfundets rettigheder og begrænsninger.

5.2. Syd- og Midtjylland

De klassiske syd- og midtjyske lokaliteter er beskrevet som forholdsvis labile bebyggelsesenheder, der gradvist flytter inden for et velafgrænset ressourceområde og dermed opnår en vekselvirkning i landskabets udnyttelse mellem opdyrkning og bosættelse (Webley 2008:26). "Vandringerne" er i nyere studier omdiskuterede og det er foreslået, at i hvert fald en del af landsbyerne er flyttet mere gradvist som følge af de enkelte husholds delinger af tilliggende i forbindelse med arv og ægteskab (Holst 2010). Det er også påpeget, at "vandringerne" ikke alene behøver at være funktionelt betinget, altså hænge sammen med vekselvirkningen mellem opdyrkning og beboelse/gødsning, men at bl.a. rituelle forhold kan have spillet ind (Webley 2008:34).

¹¹ Hvor vidt i øvrigt husdyrholdet er tilpasset miljøet eller miljøet er tilpasset husdyrene, er vanskeligt at afgøre.

Parcelleringen af landsbyerne formodes at være nært forbundet med inddelingen af det dyrkbare landskab således, at en gårds brugsret over det samlede dyrkbare areal forholdsmæssigt afspejles i størrelsen af det indhegnede gårdsareal (Holst 2010:168; Vinter 2011:151). De indhegnede landsbyer kan måske også på et mere generelt plan repræsentere en spejling af ressourceområdets udnyttelse (Herschend 2009:205).

Også den syd- og midtjyske bebyggelse karakteriseres i yngre bronzealder af en eller få, ikke-hegnede gårde, der flytter rundt inden for et ressourceområde. Der er dog et par mulige undtagelser som Bjerg og Spjald i Vestjylland, hvor større samlinger af huse kan repræsentere landsbyer. Da der ikke er dokumenteret samtidighed mellem husene, er spørgsmålet dog åbent (Becker 1972, 1982; Webley 2008:23).

Bebyggelsessystemet fastholdes langt hen ad vejen i ældre førromersk jernalder, men der anes en tendens mod, at der samtidig optræder større enheder, og Grøntoft, Hjemsted Banke og formentlig Drengsted m.fl. lokaliteter skal opfattes som regulære landsbyer, trods en mere løs og åben struktur end landsbyer i senere perioder af jernalderen. (Rindel 1999:82 ff., 2011; Ethelberg 2003:133; Mikkelsen & Nørbach 2003:16 ff.; Webley 2008:23 ff.; Vinter 2011:147).

Stormandsgårde fra ældre førromersk jernalder er i Syd- og Midtjylland få, men det store hus P VI på Grøntoft skal formentlig tilskrives denne kategori (Rindel 1999:92; Haue 2011:90 ff.). Det er omdiskuteret, om hus P VI ligger isoleret eller er del af en større bebyggelse. Nye analyser taler for sidstnævnte model (Haue 2011:91). Tilstedeværet af stormandsgårde er også indikeret i Drengsteds ældre førromerske del og de ældre faser af stormandsgården ved lokaliteten Rosenholmvej ved Tjørring nær Herning (Mikkelsen & Nørbach 2003:21; Winther Olesen & Rostholm 2004:13).

Fra midten af førromersk jernalder optræder samlinger af gårde med en fælles indhegning og man kan nu med en vis form for sikkerhed tale om egentlige landsbyer med indbyrdes afhængighed mellem de enkelte gårde. De fællesindhegnede landsbyer synes at være kronologisk afgrænset til perioden 200-100 f.Kr. og kendes kun fra den vestlige del af Syd- og Midtjylland (Rindel 1999:81 ff.). Ældst kendte eksempel er Grøntoft A (Ibid.; Rindel 2011). Også Borremose i Vesthimmerland – og altså i periferien af det her behandlede område – og Lyngsmose i Vestjylland må repræsentere egentlige landsbyer, omend de med deres fortifikatoriske elementer udgør særlige anlægstyper; anlægstyper som dog ikke længere er enestående i det skandinaviske område (Eriksen & Rindel 2003; Martens 2007, 2009). Fra yngre førromersk og ældre romersk jernalder er der talrige eksempler på egentlige landsbyer (Ejstrud & Jensen 2000:58 ff.; Jensen 2003:115 ff.; Webley 2008:24 ff.).

Stormandsgårde kendes i yngre førromersk jernalder bl.a. fra bl.a. Hodde og Rosenholmvej ved Tjørring (Hvass 1985:175 ff.; Winther Olesen & Rostholm 2004:14 ff.). Fra ældre romersk jernalder kendes stormandsgårde bl.a. fra Galsted i Sønderjylland, fra den østjyske Vendehøj og Rosenholmvej ved Tjørring (Ejstrud & Jensen 2000:94 ff.; Ethelberg 2003:196 ff.; Winther Olesen & Rostholm 2004:14 ff.; Martens 2009; Haue 2011:93 ff.). I gravmaterialet optræder stormændene tydeligere (Randsborg 2011:19 ff.). Stormændene kan have en vis stabilitet, som det er set ved den faste placering gennem generationer af stormandsgården i Hodde (Hvass 1985:175 ff.). Stormandstitlen kan i andre tilfælde skifte generationsvis mellem slægter og landsbyer, som det er foreslået for Vendehøj og det østjyske område. Teorien er underbygget af en skiftende placering af største gård, den formodede landsbyledergård, inden for Vendehøj-bebyggelsen. På det regionale plan er tankerne støttet af udbredelsen af højstatusgrave og en konstatering af, at de rige grave gennem tid placeres på forskellige gravpladser (Ejstrud & Jensen 2000:96, 109).

Som omtalt synes der at være sammenhæng mellem opdelingen af bopladser og marksystemer, de såkaldte Celtic Fields. Marksystemerne er vanskelige at datere, men meget taler for, at de overvejende anlægges i yngre bronzealder og første halvdel af førromersk jernalder. Markerne er formentlig anlagt som et fælles landsbyprojekt, der faciliterer fordelingen af brugsret til jord, som det ses i underopdelingen af markstykker (Webley 2008:43; Holst 2010:158; Vinter 2011:151).

I forhold til udviklingen i bebyggelsesmønstrene er det bemærkelsesværdigt, at der er et sammenfald mellem den relativt løst strukturerede vandrebebyggelse i yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder og den gradvise udlægning af de såkaldte Celtic Fields. Ved overgangen til den mere permanente bebyggelsesstruktur på overgangen til yngre førromersk jernalder ser der ikke ud til at foregå nyanlæggelser af Celtic Fields. En fortsat brug af de allerede etablerede marksystemer er dog sandsynlig (Webley 2008:40 ff.; Vinter 2011).

Dette mønster kan umiddelbart virke paradoksalt, da den mere permanente bebyggelse alt andet lige også medfører et øget behov for at regulere brugsretten til jord. Webley har forklaret dette med, at der formentlig sker et skift i de agrare systemer, måske en overgang til indmark-udmarksystemet (Webley 2008:42 ff.). Vinter mener ligeledes, at dyrkningsformerne ændres således, at dyrkningen koncentrerer på mindre, velgødede arealer, mens andre arealer springer i lyng og altså bliver hede (Vinter 2011:150 ff.). Samtidig kobler Webley – inspireret af Gerritsens beskrivelse af principperne bag husets biografi – skiftet sammen med ændringer i de sociale strukturer. I de labile bebyggelser i yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder blev husholdene efter udtjent funktionsperiode erstattet af nye hushold, der skabte en egen social identitet¹². I de mere permanente bebyggelser fra yngre førromersk jernalder og frem er de enkelte hushold blot et trin i en længere udvikling. Samtidig overgår brugsrettighederne over land fra at være et fælles anliggende til at blive individualiserede (Gerritsen 1999; Webley 2008:43).

Gerritsen mener tilsvarende, at man ikke kan tale om individuel ejendomsret over jord på dette tidspunkt. Celtic Fields anviser midlertidige rettigheder over land til de enkelte hushold, men det er kollektivet, som fordeler jorden og det er også til kollektivet, at brugsretten falder tilbage efter, at husholdets brugsret er ophørt (Gerritsen 2003:179).

Mads Holst har et lidt andet syn på de sociale strukturer i yngre bronzealder/ældre førromersk jernalder. Ifølge Holst kan den labile og spredte bebyggelse i yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder have medført, at de enkelte hushold har ageret uafhængigt af hinanden og at der har været stor grad af autonomi i udnyttelsen af landskabet. Selvom man har haft individuelle brugsrettigheder til det dyrkbare land har landsbyfællesskabet eller bygden formentlig fordelt disse rettigheder, som det ses i Celtic Fields -systemerne. Gårdenes autonomi ses også i gårdenes selvstændige staldafsnit.

Holst er mere på linie med Webley vedrørende udviklingen i yngre førromersk jernalder/ældre romersk jernalder. Med den tiltagende sammentrækning af bebyggelsen i anden halvdel af førromersk jernalder mener også Holst, at behovet for markering af rettigheder til land øges. Inden for landsbyerne kunne de enkelte hushold tildele nytilkomne forgreninger af familien nye bosteder. Fordelingen af rettigheder til jord skete formentlig på baggrund af forhandlinger mellem de involverede hushold. Systemet er altså relativt fladt, men der optræder hele og halve

¹² Dette synspunkt taler Frands Herschend delvist imod. Herschend mener, at ældre hustomter og endda hele landsbytomter – efter at bebyggelsen er flyttet – bliver liggende som monumenter over dets beboere, en form for forfædredyrkelse (Herschend 2009:146 ff.).

rettigheder til jord (Holst 2010:158 ff.). Sidstnævnte varierende rettigheder til land ses også i reguleringerne af de middelalderlige landsbyer, som det er nedfældet i Jyske Lov (Sørensen 2011:289 ff.).

Også Ejstrud & Jensen mener, at gården er det basale element i ældre jernalders landsbyer. Gårdene er selvstændige økonomiske enheder og har en privat brugsret over jorden. Ejstrud & Jensen mener, modsat Holst, at landsbyen tilsvarende har været en enhed med en overordnet styring af skiftende landsbyledere (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.). Et væsentligt element i forfatternes opfattelse af landsbyen som en helhed er de synkrone flytninger af landsbyerne (Ibid.: 117). Dette synspunkt er, om ikke annulleret, så nuanceret i forbindelse med bl.a. Mads Holsts delvise opgør med begrebet "den vandrende landsby" (Holst 2010).

Frands Herschend har et andet syn på de organisatoriske strukturer i ældre jernalders landsbyer. Ifølge Herschend er der større social ulighed i landsbyerne og han mener med støtte i bl.a. Tacitus, at der kan udledes tre sociale lag i ældre jernalders landsbyer: 1) de få "herremænd" med mere end en kone; 2) kernefamilien af frie bønder; 3) de "afhængige" (slaver o.l.), der bl.a. ikke selv kan arrangere ægteskab (Herschend 2009:167). Landsbylederen/-lederne fordelte jordandelene og lederskabet kunne, som også Ejstrud & Jensen foreslår, skifte mellem landsbyens gårde (Ibid.:170). Herschends påvisning af flere sociale lag kommer meget tydeligt til udtryk i Hodde, hvor der på baggrund af husenes dimensioner er udskilt fire sociale lag (Hvass 1985:175 ff.).

En endelig afgørelse af ovenstående forhold er vanskelig. For mig at se virker det sandsynligt, at yngre bronzealder og ældre førromersk jernalders bebyggelser har haft en række fælles beslutninger bl.a. vedrørende fordelingen af jord. Blot mener jeg, at samfundets – bygdens – samlende funktioner i denne periode i høj grad har ligget uden for bebyggelserne. I stedet har man anvendt kogegrubefelterne og måske de større gravpladser som – rituelle – samlingspladser. Kogegrubefelterne er en velkendt anlægstype og det er flere gange påpeget, at disse har dannet grundlag for større områders rituelle fester. Hovedudbredelsen synes dog at ligge uden for det syd- og midtjyske område (Kristensen 2008:11; Runge 2012). Større gravpladser kendes fra sen bronzealder i form af bl.a. fladmarksgravpladserne, men også deres hovedudbredelsesområde synes at ligge udenfor Syd- og Midtjylland (Runge 2010:102 ff.). Derimod optræder de førromerske tuegravpladser alene i Syd- og Midtjylland (Ethelberg 2003:134 ff.; Jensen 2003:56 ff.)¹³. For begge typer af gravpladser – og i øvrigt også andre gravpladsformer – er det kendetegnende, at disse ud over at være gravsteder også har huset en række andre aktiviteter som rituelle måltider, ofringer osv. (Kaliff 1997:117; Arcini & Svanberg 2005:357; Hornstrup 1999:124 ff.; Hornstrup *et.al.* 2005:131; Runge 2010:79 ff.; Lorange 2009). Større bopladser optræder om end sjældent også i det syd- og midtjyske materiale og kan også have udgjort samlende pladser.

Disse tanker harmonerer fint med idéer præsenteret af Fokke Gerritsen på baggrund af et hollandsk undersøgelsesområde. Fra omtrent samme periode, Urnemærkskulturen, præges bebyggelsen også her af en løs struktur og labile enheder. Ud over marksystemerne udgøres områdets samlende punkter her af store gravpladser, "urnemærker" (Gerritsen 2003:190 ff.). Rettighederne over jorden opfattes også som fælles, hvor inden for der kan gives midlertidig brugsret til de enkelte hushold (Ibid.:179).

¹³ Det skal dog erkendes, at de erkendte tuegravpladser har et forholdsvis begrænset antal (Ethelberg 2003:134 ff.; Jensen 2003:56 ff.).

For yngre førromersk jernalder og ældre romersk jernalder mener også jeg, at den større bofasthed og de større, regulære landsbyer må have betinget et øget behov for regulering af jorden. Det er vanskeligt at afgøre, hvilket af de to yderpunkter – Holsts teori om den meget selvorganiserende nedefra og op-model eller Herschends topstyrede samfund – der er mest korrekt. Holsts teori baseres på nye, detaljerede studier af det empiriske materiale sammenholdt med senere, danske retskilder, mens Herschend i højere grad inddrager samtidige, men geografisk fjerne, klassiske skriftlige kilder og generelle betragtninger vedr. den arkæologiske empiri. For mig at se virker Holsts argumentation yderst velunderbygget, men det er givet, som Holst også selv påpeger, at modellen ikke nødvendigvis kan udbredes til alle danske jernalderbopladser. Ligeledes er det givet, at der samtidig må have været nogle regulerende mekanismer på et niveau over landsbyen (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.).

Sammenfattende ses der for det syd- og midtjyske område en udvikling fra fælles rettigheder mod øgede individuelle rettigheder til jord. I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er sammentrækningen af bebyggelsen i sin vorden og markgrænser etableres som konsekvens heraf. Fællesskabet er stadig væsentligt, om end begyndende rettigheder til de enkelte hushold kan erkendes. Landsbyen er endnu ikke en fast institution og derfor ligger samlingspladserne uden for bebyggelserne. I yngre førromersk-ældre romersk jernalder fortsætter udviklingen mod yderligere permanens af bebyggelserne og der udvikles individuel brugsret til land. Dette ses bl.a. ved fremkomsten af individuelt hegnede gårde. Gårdene kan således opfattes som selvstændige subsistensøkonomiske enheder. Det er dog også påpeget, at landsbylederen eller landsbyniveauet kan erkendes i flere sammenhænge og forholdet mellem autonome gårdsenheder og stærke ledere er omdiskuteret.

5.3. Nordjylland; Trandersbakkeøen

5.3.1. Nr. Hedegård

Undersøgelserne ved Nr. Hedegård har afdækket anslået to tredjedele af byhøjen, og der er fremkommet 100 huse eller huslignende konstruktioner. Det kan altså formodes, at der har været ca. 150 huse i byhøjen i alt. Med forbehold for, at byhøjen ikke er totalundersøgt og at fraværet af hegn vanskeliggør en sammenkædning af de enkelte gårdsenheder, tegner der sig alligevel et relativt klart billede af hovedlinierne i bebyggelsens udvikling og struktur. Årsagen til, at det er muligt at analysere bebyggelsesstrukturen relativt detaljeret, er en lang række stratigrafiske relationer og herunder ikke mindst tre gennemgående eller vidt udbredte lag, nemlig et dyrkningslag, fase 4, og to flyvesandslag, fase 8 og 13 (Runge 2009a:23 ff.).

De ældste faser af byhøjen, fase 5a-b, 6 og til dels 7, ligger spredt over det meste af den sydvendte skråning i en løs struktur, mens husene i de øvrige faser er placeret i et øst-vest-orienteret system af en til to rækker, formentlig grupperet langs en vej. Rækkelandsbyerne er i fase 9 til 12 placeret inden for samme område med forskydninger mod øst og vest, og der spores, senest fra dette tidspunkt, en vis grad af parcellering. I fase 14 og 15 flyttes rækkerne en tak mod nord og faserne kan umiddelbart synes at have et markant lavere antal huse og gårde end forgængerne. Årsagen hertil er dog formentlig, at kun den sydlige del af de seneste bebyggelsesfaser er fritlagt. Da kun fase 5a-b, 6 og 7 har beboet skråningens sydligste parti, kan man tale om en generel forskydning fra syd mod nord. Pga. en gradvis højning af nordligere dele af skråningen ved sandflugts- og kulturlagsaflejring, blev incitamentet til at rykke bebyggelsen mod nord i terrænet antagelig stadig større. Lighederne mht. dannelsen af de thylandske byhøje og de nordtyske værftsbebyggelser er på denne vis åbenlyse. Også her blev de arealer, der én gang var bebyggede, stadig mere attraktive (Haarnagel 1979; Bech 1984:53).

De tre store forandringer i bebyggelsen – den relativt løse struktur i fase 5-7, rækkestrukturen uden sidehuse i fase 9-12 og rækkestrukturen med sidehuse og evt. nedgravede langhuse i fase 14 og 15 – adskilles altså af de to store sandfygningssekvenser, fase 8 og 13. Fase 8 dateres til midten af ældre førromersk jernalder, mens fase 13 dateres til midten af yngre førromersk jernalder. Fase 5-7 repræsenterer den begyndende fremkomst af landsbyfællesskabet på overgangen mellem bronze- og jernalder, mens de efterfølgende, egentlige jernalderfaser viser et strammere struktureret fællesskab. Også dette svarer fint til de generelle idéer om overgangen fra bronze- til jernalder, der bl.a. antages at markere et skifte fra slægtsbaserede enheder til samfund baseret på landsbyfællesskabet (Sørensen 1989; Jensen 1994, 1997; Runge 2010:112 ff.). Fase 13 dateres til overgangen mellem tidlig og sen yngre førromersk jernalder og udviklingen mod større gårdsenheder i dette tidsrum modsvarer generelle tendenser (Hvass 1993:190).

Social variation er oftest mindre tydelig på bopladser end i gravmaterialet og kan normalt udelukkende aflæses ved størrelsesvariationer af huse eller gårde. Det er også generelt tilfældet ved Nr. Hedegård, men de gode bevaringsforhold betyder, at andre konstruktionsdetaljer, som f.eks. indgangspartiernes udformning, kan supplere billedet. Ved Nr. Hedegård kan der på denne baggrund i de fleste faser udskilles en særlig markant gård, der kan opfattes som landsbylederens eller høvdingens gård. Det største hus ligger generelt placeret inden for samme område (samme parcel) i hver af de tre hovedfaser, dvs. fase 5-7, 9-12 og 14-15. Et andet fællestræk er, at det største hus oftest ligger lidt isoleret i forhold til de øvrige huse. Den sociale differentiering er særlig markant i de tidlige og sene faser, svarende til overgangsperioden mellem bronze- og jernalder samt tiden omkring Kr.f. Med stor forsigtighed kan dette siges at afspejle hhv. reminiscenser af bronzealderens stratificerede samfund og tilsvarende tendenser mod slutningen af førromersk jernalder, som det bl.a. afspejles i gravfundene (Jensen 2003:158).

5.3.2. Nr. Tranders

Ca. halvdelen af Nr. Tranders-byhøjen er undersøgt og der er fremkommet op mod 150 langhuse. Det kan altså formodes, at der har været ca. 300 huse i byhøjen i alt. Bebyggelsen anlægges som ved Nr. Hedegård på overgangen mellem bronze- og jernalder og fra starten er der tale om en regulær landsby. Bebyggelsen ophører i anden halvdel af ældre romersk jernalder.

Langhusene på Nr. Tranders placeres generelt i tre til fire øst-vest-orienterede rækker og ved hjælp af flere vejforløb og stenrækker kan bosættelsen indordnes i en række gårdsparceller med op til 12 faser, altså en yderst fastlåst struktur. Parcelstrukturen etableres allerede ved anlæggelsen af byhøjen. Gårdene udviser betragtelige størrelsesvariationer, der formentlig afspejler et socialt hierarki. Udgraveren mener på den baggrund ikke, at gårdene kan have udgjort jævnbyrdige økonomiske enheder, men er usikker på, om de enkelte gårde har udgjort selvstændige (sociale) enheder. De sociale variationer mellem de enkelte gårdsparceller, som de kan aflæses i forskelle i husenes størrelser, fastholdes i øvrigt gennem stort set hele byhøjens funktionstid (Haue 2011:88 ff.).

5.3.3. Trandersgård

Undersøgelsen er placeret 800 m syd for Nr. Hedegård og afdækkede den vest- og nordlige del af et større bopladskompleks med antagelig kontinuerlig anvendelse fra yngre bronzealder til yngre romersk jernalder. Der blev registreret omkring 50 hustomter og et par kældre. Bebyggelsen kan strukturelt deles i to faser, dateret til hhv. 600-50 f.Kr. og 50 f.Kr.-350 e.Kr. Ældste fase udgøres af et par gårde, der flytter rundt inden for et større ressourceområde, mens den yngre fase er fast lokaliseret i en stram parcelstruktur inden for en del af ressourceområdet. Den yngre bebyggelse

fordeles på fire til fem gårde, hver med fire til fem faser. Der optræder en mulig stormandsgård i yngre førromersk jernalder og muligvis også i yngre bronzealder (Nielsen 2005, 2007).

5.3.4. Sammenfatning på Trandersbakkeøen

Større udgravninger er på Trandersbakkeøen foretaget ved byhøjene Nr. Hedegård og Nr. Tranders, bopladsen Trandersgård samt i nogen grad ved den mulige byhøj Humlebakken. På fire andre lokaliteter er der erkendt enkelte hustomter og nævnes skal i særdeleshed en mulig stormandsgård på lokaliteten Trandersgård IV mellem de store bebyggelser ved Nr. Hedegård og den syd for liggende Trandersgård (Haue 2011:88 ff.). Pga. relativt begrænsede undersøgelser på Trandersgård IV er det ikke muligt med sikkerhed at afgøre, om den mulige stormandsgård ligger isoleret, som det kendes fra bl.a. Grøntoft og Galsted, eller om gården er del af en større bebyggelse (Ethelberg 2003:196 ff.; Haue 2011:90 ff.).

Med forbehold for det begrænsede omfang af de arkæologiske undersøgelser i flere af ressourceområderne, synes bebyggelsen på Trandersbakkeøen at bestå af på den ene side to-tre byhøje, karakteriseret ved en meget fastlåst bebyggelsesstruktur allerede fra yngre bronzealder og på den anden side af en række vandrelandsbyer, der formentlig opererer inden for en løsere struktur. Bebyggelsen ved Trandersgård udgør en mellemløsning mellem de to organisationsformer, da den indtil 50 f.Kr. vandrer rundt i landskabet og derefter fastlåses inden for en bestemt placering uden, at der i øvrigt af den grund dannes en egentlig byhøj (Nielsen 2007). Således formodes det, at udviklingen i vandrelandsbyerne på Trandersbakkeøen er udtryk for samme udviklingsprincipper som beskrevet for Syd- og Midtjylland af Holst (Holst 2010).

Bebyggelsernes indre organisation er bedst belyst ved de to byhøje og Trandersgård. Som det er set her over, har alle tre lokaliteter været anvendt gennem en meget lang kontinuerlig periode, men pga. gradvise flytninger af bebyggelsen på Trandersgård, særligt i de første århundreder, er der ikke blevet dannet en egentlig byhøj her. Trandersgård kan altså bedst betegnes som en traditionel "vandrelandsby" (Nielsen 2005, 2007).

Nr. Hedegård og Nr. Tranders anlægges som store regulære landsbyer. Bebyggelsen er ved Nr. Tranders fra starten inddelt i tre-fire øst-vest-gående rækker og i fastlåste parceller. Ved Nr. Hedegård er de ældste faser placeret i en relativt løs struktur, der flytter lidt rundt inden for den sydvendte skråning, hvorpå byhøjen er anlagt. Fra anden halvdel af ældre førromersk jernalder ses et mere fastlåst parcelsystem i et par øst-vest-gående rækker. Ganske vist forskydes rækkerne en smule mod nord igen i midten af yngre førromersk jernalder, men dette skyldes de tiltagende sandfygningsgener, der har gjort de højereliggende områder gradvist mere attraktive at bosætte sig i. Den overordnede struktur bibeholdes dog. Nr. Tranders har samlet haft op mod 300 huse i sin funktionsperiode, mens tallet for Nr. Hedegård formodes at være omtrent det halve.

Begge byhøje karakteriseres videre ved, at der er et relativt fastlåst hierarki, hvor største gård synes at have en fast placering gennem flere faser. På Nr. Tranders gennem stort set hele byhøjens funktionsperiode og på Nr. Hedegård inden for hver af de tre hovedfaser (Haue 2011:95 ff.; Runge 2011:64). Det sociale hierarki, som forskelle i husenes størrelser og udformning afspejler, kan understøtte den hierarkiske opbygning, som Tacitus beskriver, hvor der kan skelnes mellem stormænd, frie bønder samt slaver eller ufrie folk (Herschend 2009:167)¹⁴.

¹⁴ Stormandsgårde kendes også fra andre dele af Nordjylland. Bl.a. ses i yngre førromersk jernalder fra Vesthimmerland en stormandsgård på lokaliteten Bauehøj (Clemmesen & Terkildsen 2005). På den nærliggende

Nr. Hedegård og Nr. Tranders' massive bebyggelse allerede fra første byhøjsfase og den meget tidlige parcellering er påfaldende, da normen ellers er, at jernalderens landsbyer "vokser" ud af en enkelt eller få grundlæggergårde. Den fastlåste parcelstruktur må opfattes som en fast tilknytning til familiens jordandel i landsbyen og en vis fastholdelse af det sociale hierarki (Haue 2011). Disse forhold skønnes at have betinget den omtalte stærke leder (Runge 2011:64). Herschend har søgt at gøre op med denne gårdskontinuitet ved at påpege, at i ældre førromersk jernalder udjævnes hele landsbyfaser i byhøjene, hvor ved der skabes en plan, strukturløs flade til nye bebyggelsesfaser. Man kan dermed ikke på dette tidspunkt tale om en reel kontinuitet til forgængererne. Kontinuiteten etableres først fra yngre førromersk jernalder (Herschend 2009:143). Herschends teori harmonerer dog dårligt med i hvert fald situationen på Nr. Tranders, hvor der fra starten er en helt fastlåst parcelstruktur.

Selv om situationen på byhøjene peger på nedarving af familiens jordlod i lige linie, vil der være et behov for, at familiens øvrige voksne børn får tildelt et jordstykke. Dette kan ske ved at børnene bortgiftes til andre landsbyer eller at de tildeles en ny jordlod i byhøjen. Byhøjenes tidlige massive bebyggelse og parcellering betyder dog, at mulighederne for en udvidelse med nye parceller eller en gradvis flytning ved f.eks. arvedeling synes vanskelig, da al jord så at sige er optaget¹⁵. Ved begge byhøje ser det ud til, at den fastlåste struktur er mest udtalt i byhøjenes centrale del, hvor den længste bebyggelseskontinuitet spores og hvor byhøjens tykkelse og antal stratigrafiske niveauer således også er størst (Runge 2009a:23 ff.; Haue 2011:95). Forholdet kunne tages til indtægt for, at man gradvist inddrager nye arealer i periferien. Reelt er dette, i hvert fald ved Nr. Hedegård, dog ikke tilfældet. Således er det snarere de ældste faser, der har den største rumlige udstrækning, mens de yngre faser ligger mere koncentreret (Runge 2009a:165 ff.). For Nr. Tranders' vedkommende ser der heller ikke ud til at ske en ekspansion (Haue 2011:94). I begge tilfælde gælder, at antagelsen skal tages med forbehold for, at lokaliteterne kun er delvist undersøgte.

Samlet antyder såvel den massive anlæggelsesfase som fastholdelsen af den låste parcelstruktur, at både anlæggelsen og bibeholdelsen af byhøjen ikke bare er initieret af en række autonome gårde. Forholdene er derimod bestemt af landsbyens eller regionens leder eller også har den indbyrdes afhængighed mellem landsbyens gårde været så stor, at man i fællesskab har truffet en sådan beslutning. Det er påpeget, at de to byhøje fra starten har et socialt hierarki, hvorfor første mulighed synes mest overbevisende.

Det er samtidig sandsynligt, at beslutningskompetencerne kan variere alt efter domæne, og kompetencer for individ, hushold, landsby og et eller flere niveauer over landsbyen har formentlig eksisteret sideløbende, men på forskellige plan. De gode bevaringsforhold ved Nr. Hedegård muliggjorde netop et mere nuanceret billede af disse indre adfærdsmønstre og kompetencefordelinger. Analyserne af forholdene er foretaget i forbindelse med arbejdet med Nr. Hedegård og skal kort opridses her. Niveauerne over landsbyen præsenteres i afsnit 6.3 (Runge 2009a:165 ff., 178 ff.):

Borremose er der udskilt en stormandsgård i hhv. den tidlige og den sene landsbyfase, dateret til ældre og yngre førromersk jernalder (Martens 2007:118 ff; 2009:336).

¹⁵ Den fastlåste struktur kan på nogle måder genfindes i de fælleshegnede landsbyer. Situationen adskiller sig dog fra byhøjene ved, at der er tale om en meget kortere anvendelsesperiode for de fælleshegnede landsbyer. Det betyder, at tilknytningen til familiens parcel og dermed det fastlåste sociale hierarki gennem generationer, som ses på byhøjene, ikke i samme omfang kan genfindes i de fælleshegnede landsbyer.

Husholdets og individets handlemønstre er repræsenteret ved måltidsofre og ved deciderede hus-/konstruktionsofre, såsom lerkar, flintøkser ("tordenkiler") o.l. i stolpehuller, ildsteder eller ved indgangspartier. Husholdene har også – særligt i de yngre faser på Nr. Hedegård, fase 14 og 15 – egne småhuse tilknyttet, hvilket kan ses som en illustration af, at husholdene har haft egne forråds- og/eller værkstedsaktiviteter. Parcelleringen af byhøjene må, som i vandrelandsbyerne, ligeledes afspejle en form for brugsrettigheder til land.

Landsbyen har tilsvarende en række fælles anlæg tilknyttet. Det gælder et antal mindre huse, som ikke kan relateres til et bestemt hovedhus og som i øvrigt ofte placeres lidt isoleret fra den samtidige landsbyfase. Også et par mindre dyrefolde, et større møddingsområde samt brønde er fælles¹⁶. Råstofgruber ligger delvist inden for særlige områder, som synes friholdt til formålet. Den hierarkiske opdeling af husholdene indikerer endelig i sig selv, at der har været en form for afhængighedsforhold mellem byhøjens enheder (jf. også Haue 2011:96).

En række handlemønstre kan være relateret til både husholdet og landsbyen. Således er husofrene i nogle tilfælde særligt relateret til landsbylederens gård og man kan i disse tilfælde diskutere, hvor vidt der er tale om ofringer på hus- eller landsbyniveau. Måske har landsbyen haft et særligt ønske om at beskytte landsbylederen. En anden eller supplerende mulighed er, at situationen afspejler en sammenhæng mellem religion og magt ved samme person; en situation, som ikke er ukendt i forhistorien og muligvis ses her en forløber for yngre jernalders centraliserede religionsudøvelse (Fabeck 1999; Jensen 2003:418 ff.). Samtidig kan deponeringernes tilhør til stormanden måske opfattes som en del af et redistributivt system, der kan understøtte stormandens position.

Sløjfningen af huse kan antagelig være foretaget på flere måder. Formentlig har en række huse blot fået lov at forfalde, mens andre er blevet nedrevet. På Nr. Hedegård er der dokumenteret to varianter af måden at sløjfe huse på, nemlig nedrivning og efterfølgende udpløjning af hustomten¹⁷ foruden bevidst afbrænding af huset. I begge tilfælde kan handlingen være såvel en rent praktisk foranstaltning som have en rituel betydning og udgøre en form for overgangsrite (Runge 2009a:178). Sidstnævnte mulighed regner Herschend for den sandsynlige og ser det bl.a. i sammenhæng med de konstruktionsofre, som er knyttet til husets opførelse (Herschend 2009:142). Da der ikke er set afbrændinger eller udpløjning af hele landsbyfaser, men kun af enkelte hustomter, er det mest sandsynlige, at handlingen har hørt under det enkelte hushold.

Samlet set optræder der i byhøjsmaterialet fra Trandersbakkeøen spor af handlemønstre på mange forskellige niveauer, rækkende fra individet til landsbyen og, som det senere skal ses, evt. et regionalt niveau. Forholdet afspejler, at man formentlig har haft en række beslutninger, hvor landsbyen - eller måske mere præcist landsbylederen - har haft bestemmende magt og andre områder, hvor inden for husholdet selv har kunnet træffe beslutninger. Beslutninger på individ- og husholdsniveau har vedrørt de basale elementer, mens landsbylederen har truffet overordnede strukturelle beslutninger. Væsentligt er det også, at dele af produktionsapparatet synes at have været et fælles anliggende for landsbyen. Her på peger den fælles mødding, og dermed gødningen, fælles forrådshuse og de ganske sjældent forekommende hegn. Større territoriale forhold, f.eks. forsvarsmæssige, kan have krævet en regional ledelsesbeslutning (Fleming 1985:132, 135). Denne påvisning af sideløbende tilstedeværelse af forskellige handlemønstre eller

¹⁶ På den sydvestjyske lokalitet, Selager, fra omkring Kr.f. er møddingen også placeret i landsbyens udkant (Knudsen & Rindel 1989:8 ff.). Dette kan opfattes som om, at møddingen også her har været fælles for landsbyen.

¹⁷ En situation, som også er registreret ved Selager (Knudsen & Rindel 1989:6).

identiteter – individet, gruppen osv. – er også påpeget i andre sammenhænge (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.; Gerritsen 2003:251).

Også på Trandersbakkeøen kan vandrelandsbyerne afspejle gradvise omstruktureringer af landsbyen som følge af arvedelinger og principperne bag "husets biografi". Det er dog muligt, at situationen ved Trandersgård, hvor bebyggelsen i yngre førromersk jernalder samles inden for en fast lokaliseret parcelstruktur, skal opfattes som om, at det generelle pres på ressourcerne efterhånden også på vandrelandsbyerne indskrænker det enkelte husholds frihedsgrader.

Selv om strukturen i byhøjene fra starten er anderledes fastlåst end i de vandrende landsbyer, er det påvist, at de enkelte gårde også på byhøjene har et vist individuelt råderum. Det sandsynliggør videre, at man må have haft muligheder for at tildele husholdets voksne børn egne brugsrettigheder til selvstændige jordlodder. Dette må i henhold til den skildrede stramme styring i så fald være sket med landsbylederens billigelse. Da man ikke har anlagt nye gårde i periferien af byhøjen, er det muligt, at man i stedet har anlagt isolerede gårde eller landsbyer inden for andre, mere perifære dele af byhøjens ressourceområde, altså anlagt en form for bebyggelse, der kan paralleliseres med torper, der anlægges i tiden mellem 1000 og 1300 e.Kr. som udflytterbebyggelser fra adelbyer (Hoff 1997:122; Schacke 2003:91 ff.). Sådanne mindre bebyggelser kan muligvis afspejles i de mere eller mindre samtidige bopladsfund, som er registreret udenfor de store bebyggelser på Trandersbakkeøen (Runge 2009a:181 ff.).

5.4. Østdanmark; Tietgen Byen

Udgravningerne fra Tietgen Byen udgør qua sine udstrakte undersøgelsesarealer en usædvanligt stærk kilde til at belyse organiseringen af kulturlandskabet i bronze- og ældre jernalder. I forhold til at belyse indre organisatoriske forhold på bopladserne er materialets udsagnsværdi ringere. Årsagen er ikke mindst fraværet af hegn eller andre muligheder for at fininddele lokaliteterne i faser; forhold der i øvrigt præger det østdanske område generelt. Det er derfor nødvendigt at inddrage et bredere materiale fra regionen.

Starter vi med at kigge på Tietgen Byen, er der trods alt nogle oplysninger at hente. Inden for de små, vandrende bebyggelser kan der spores forskelle på husenes størrelser. Forskellene synes langt overvejende at skulle tilskrives generelle kronologiske udviklinger af huset og således er særligt ældre bronzealders langhuse store, kraftigt konstruerede bygninger. På disse lokaliteter, hvor antallet af samtidige huse altså også kun formodes at have været et par stykker, synes der at være tale om ganske jævnbrydte hushold (Runge 2010:91 ff.). På den store bebyggelse, OBM 8436, kan der udskilles såvel små som store huse i hver af de meget brede kronologiske faser (Runge 2012:122 ff.). Hver hovedfase indeholder således mere end ét stort hus. Dette afspejler antagelig, at faserne ikke kan kronologisk findeles og mest sandsynligt har der til hver reel fase været én stormand. Denne teori kan dog ikke eftervises empirisk. Uanset dette, synes det givet, at der på lokaliteten er et socialt hierarki. Det er uvist, hvor vidt landsbylederen qua lokalitetens dominerende størrelse har haft magt over hele bygden omkring Tietgen Byen. En bygdeleder placeret i en mindre bebyggelse kunne være en alternativ mulighed og kendes i yngre perioder fra andre dele af landet (se bl.a. Ethelberg 2003:196 ff.). Der er dog ingen tegn på, at sådanne bebyggelser optræder i det behandlede område.

Breder vi blikket ud til hele Fyn, kan der i gravfundene erkendes tydelige sociale variationer gennem yngre bronzealder såvel som ældre førromersk jernalder (Thrane 1981; Therkelsen 2011b:233). Ser vi på bebyggelsen, optræder variationer i husstørrelser, som kan opfattes som udtryk for et socialt hierarki, overvejende fra yngre førromersk jernalder (Therkelsen 2011b:233).

ff.). Nævnes kan bl.a. Sarup fra midten af førromersk jernalder, Energivej fra ældre og yngre førromersk jernalder og Skrillinge fra førromersk og ældre romersk jernalder samt Lykkebjerg fra ældre romersk jernalder (Lundø 2011:60 ff.; Therkelsen 2011a:106 ff.). Fra Sjælland kendes rige bebyggelser fra ældre romertid ved Hørup og Østervang (Sørensen 2000; Tornbjerg 2002; Randsborg 2011:20) og fra Lolland kendes Hoby (Klingenberg 2011). Mht. Hoby er rigdommen dog – foreløbig – tilknyttet den usædvanlige grav, mens den undersøgte bebyggelse ikke udviser voldsomme tegn på højstatus. Om dette skyldes, at man ikke har fat i den til den rige grav hørende bebyggelse eller at status blot ikke markeres så tydeligt i bebyggelsen som i graven, er uvist (Klingenberg 2011:34 ff.).

Billedet af de indre forhold på de østdanske bopladser kan ikke få en detaljeringsgrad som i de to andre undersøgelsesområder. Hertil er materialet simpelthen ikke solidt nok. Samlet set synes der at tegne sig et billede, hvor små bebyggelser med en flad, indre hierarkisk struktur dominerer. Landsbyledere eller endog ledere med en større magt ses også og knyttes generelt til større bebyggelser. Ved Hoby er det endnu uvist, om der er tale om en enkeltliggende stormandsgård eller om denne er del af en større bebyggelse (Klingenberg 2011:35). Stormændene kan have en forholdsvis permanent lokalisering, som det er set ved f.eks. Skrillinge på Fyn (Therkelsen 2011b:230). I andre tilfælde kan lederskabet, som det er foreslået for den østjyske Vendehøj-boplads, måske skifte mellem de forskellige gårde og landsbyer (Ejstrud & Jensen 2000:96). Denne situation er (endnu) ikke erkendt i Østdanmark.

Som på Trandersbakkeøen kan der altså skelnes mellem forskellige beslutningssfærer – gården, landsbylederen og måske den regionale leder. Produktionsapparatet, i form af småhusene, kan knyttes til den enkelte gård, men kan i andre tilfælde tilskrives hele landsbyen (Lundø 2011:47 ff.; Therkelsen 2011a:91 ff.; Runge 2012:120 ff.). Den sociale organisation har antagelig været relativt svagt udbygget som foreslået af Stoklund for nyere tids skovbygd (Stoklund 2003:147 ff., 2006:30 ff.).

5.5. Sammenfatning og delkonklusion

I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er opdelingen af landet i en opstartsfase og billedet præges af relativt små, løst strukturerede enheder, som vandrer rundt i landskabet og formodes at være underlagt visse fælles krav til jordfordeling o.l. Inden for dette system kan de enkelte hushold agere. Større bebyggelser med en mere permanent lokalisering optræder sideløbende hermed og ses bl.a. i Tietgen Byen og ikke mindst ved byhøjene på Trandersbakkeøen. I hvert fald for byhøjene gælder, at bebyggelsesfaserne fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er løsere struktureret end de senere faser.

Fra yngre førromersk-ældre romersk jernalder er landsbyen som organisatorisk enhed etableret og der ses en generel tendens mod større, strammere strukturerede og mere permanente bebyggelser. Dette skaber et større behov for reguleringsmekanismer i adkomsten over jord og fra dette tidspunkt følger de tre undersøgelsesområder forskellige udviklingsforløb. Reguleringen i de tre undersøgelsesområder sker således vha. varierende grader af individuelle rettigheder hhv. topstyring og disse variationer ses også i bebyggelsernes indre forhold:

I Syd- og Midtjylland optræder stormændene, men der udvikles i højere grad end i de andre undersøgelsesområder styrkede individuelle rettigheder over jorden. På Trandersbakkeøen udvikles tidligt stramt strukturerede bebyggelser underlagt en stærk ledelse og dette billede forstærkes gennem den her behandlede periode. I Østdanmark fastholder man gennem hele perioden strukturen fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder med små labile enheder

med en forholdsvis flad struktur. Visse steder optræder dog også større enheder med et internt socialt hierarki.

I Syd- og Midtjylland fremstår gården i høj grad som en selvstændig økonomisk enhed og landsbyens fællesøkonomiske forhold er nedprioriteret. Produktionsapparatet på Trandersbakkeøen er i nogen grad tilknyttet landsbyen, selv om de enkelte gårde samtidig har haft en vis selvstændighed. I det østdanske system kan der på de relativt få større bopladser optræde fælles småhuse, der kan pege på et vist fællesskab om produktionen. Det dominerende billede er dog de små vandrende bebyggelser, hvor man har været højst et par gårde om visse fælles produktionselementer.

De tre modeller har også betydning i forhold til landsbyernes muligheder for dynamik i form af udvidelsesmuligheder ved arvedelinger o.l. I den syd- og midtjyske model og til dels den østdanske model ses en udvikling mod, at det enkelte hushold kan agere forholdsvis autonomt og videregive sine rettigheder til jord i forbindelse med ægteskabsalliancer og arvedelinger. På byhøjene er situationen anderledes, da den fastlåste – og i øvrigt selvforstærkende – struktur med bl.a. arven af familiens jordlod i lige linie vanskeliggør, at man kan knytte nye hushold til i forbindelse med ægteskab eller arvedelinger. Det kan have betydet, at det behov, der trods alt må have været for at finde bosteder til andre nye hushold ved ægteskab og arv, må være løst ved at placere disse i helt andre områder af ressourceområdet i en afstand fra byhøjen – altså en form for torplignende bebyggelser.

6. Interaktion, hierarki og landskabsorganisation

6.1. Problemstilling

Paralleller i byggeskik, genstandsmateriale og stil kan give udsagn om graden af interaktion mellem forhistoriske lokaliteter. På et mere abstrakt plan kan en kortlægning af de forhistoriske spor, sporenes indbyrdes forhold og deres landskabelige placering beskrive lokaliteternes gensidige afhængighed og eventuelle hierarkier. Et sådant holistisk syn på de arkæologiske levn og deres naturlige forudsætninger ligger i kulturgeografien, ligesom forholdet mellem menneske og natur, stedets betydning og begreberne "space and place" giver nogle teoretiske redskaber til at belyse emnet.

Steder kan i forhistorien såvel som i dag være tillagt mere eller mindre konkret værdi, hvor "space" dækker en diffus bevidsthed om et områdes betydning, mens "place" er den mere veletablerede viden om og forståelse af et område (Gerritsen 2003:250; Tuan 2007:6). Landskabet skabes af og fungerer i samspillet med mennesker, ja mennesket og menneskets påvirkning af landskabet kan ligefrem opfattes som integrerede elementer (Johnston 1998). Disse betydninger kan spores i landskaberne også i dag, f.eks. i form af monumenter som gravhøje o.l., men er i flere tilfælde ikke umiddelbart synlige spor på udvalgte topografiske placeringer, f.eks. offerfund (Bradley 2000:33 ff.; Frontijn 2007). Landskabsarkæologiske studier vil således kunne danne baggrund for beskrivelsen af komplekse sammenhænge og herunder samfundsorganisatoriske principper.

Ved særlige lejligheder som krig eller større rituelle ceremonier har flere landsbyer samledes og ageret som en enhed. Vidnesbyrd herom er våbenofferfundene fra Hjortspring og Krogsbølle samt større koge grubefelter og muligvis også gravfelter (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.; Kristensen 2008; Martens 2009:338, 341). I forbindelse med krigshandlinger har man muligvis været underlagt

områder af størrelse – og måske udformning – som nutidens herreder og meget tyder på, at lederskabet i hvert fald i visse områder kan have været skiftende mellem områdets stormænd (Ejstrud & Jensen 2000:96; Henriksen 2005:86). Disse ad hoc-organisationsformer må have en forudsætning i underliggende strukturer, funderet i dagligdags foreteelser og baseret på en løbende interaktion mellem områdets bebyggelsesenheder inkluderende vareudveksling, ægteskabsalliancer mv. Tilsvarende har større ad hoc-samlinger kunnet understøtte det indbyrdes kendskab og forståelsen mellem de enkelte enheder. Der har således været en form for synergi og selvforstærkende effekt af de forskellige interaktionsformer.

Fokus vil i det følgende være på at belyse organisationsformer og interaktion i den ordinære, dagligdags situation med afsæt i det opridsede teoretiske apparat.

6.2. Syd- og Midtjylland

Det syd- og midtjyske område præges i yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder af mindre, vandrende bebyggelser, men enkelte større landsbyer kendes også. En begyndende sammentrækning af bebyggelsen og dermed et større behov for inddeling af landskabets ressourcer ses i form af anlæggelsen af Celtic Fields. Dette afspejler et behov for at danne fælles referencepunkter for samfundene og her kan bl.a. de store tuegravpladser i Syd- og Midtjylland have haft en central rolle; ikke alene i forbindelse med selve gravlæggelserne, men også ved de formodentlig mange ritualer, der har fundet sted i forbindelse med begravelserne og muligvis også i andre sammenhænge. Kogegrubefelter er ikke et dominerende træk i området (Kristensen 2008:11), mens de større landsbyer ikke har nær samme tidsdybde som f.eks. byhøjene i Nordjylland.

Fra yngre førromersk jernalder sker der en sammentrækning af bebyggelsen på større bopladser. En særlig variant, som foreløbig er afgrænset til den vestlige del af Syd- og Midtjylland og perioden 200-100 f.Kr., udgøres af fællesindhegnede landsbyer (Rindel 1999:81 ff.). Bebyggelsestypen afløses i sen yngre førromersk-ældre romersk jernalder af landsbyer med separatindhegnede gårde, men uden fælleshegn (Ejstrud & Jensen 2000:58 ff.). Landsbyerne "vandrer" dog stadig rundt inden for ressourceområdet.

Bebyggelsen afspejler et vist hierarki, hvor stormændene kan være placeret inden for landsbyen, som i Hodde, eller i en afstand af den ordinære landsbybebyggelse, som ved Galsted, Stepping Mølle mv. (Hvass 1985:175 ff.; Ethelberg 2003:196 ff.). Det er foreslået, at stormændene har kunnet tiltrække de mere ordinære bebyggelser og at stormændene har kunnet designe landsbyernes layout og lade dette layout afspejle en inddeling af ressourceområdet og adgangen til dets ressourcer (Herschend 2009:187).

Syd- og Midtjylland karakteriseres af hedebygdens sandede jorder, der i historisk tid var præget af små landsbyer eller enkeltgårde og trevangsbrug eller græsmarksbrug. Dette står i nogen grad i modsætning til situationen i yngre førromersk-ældre romersk jernalder, hvor området præges af regulære landsbyer. Årsagen til disse forskelle skal måske findes i, at det forhistoriske landbrug i højere grad end senere tider baseredes på en afbalanceret udnyttelse af landskabet (Fabeck & Ringtved 2009:167), hvorfor landskabets ressourcer bedre kunne bære større bebyggelser.

De hegnede gårde og landsbyer må afspejle et forholdsvis stort behov for at regulere landskabet og adkomsten til dets ressourcer. De selvstændigt hegnede gårde kan opfattes som en klar markering af, at de enkelte hushold var selvstændige økonomiske enheder med selvstændige (brugs)rettigheder over dele af landsbyens jord. Som nævnt tidligere er det omdiskuteret, hvor

vidt reguleringen har været topstyret eller er udsprunget af en mere selvreguleret form. Det er også omtalt, at meget taler for, at sidstnævnte model er mest sandsynlig. Godtages denne forklaringsmodel, ses der her for yngre førromersk-ældre romersk jernalders vedkommende en forskel til det nordjyske, topstyrede system og også det østdanske system, der var kraftigt påvirket af de stærke centralpladser, som prægede regionen. Årsagen kan bl.a. findes i, at de landskabelige forhold har været anderledes. De dyrkbare og bebyggelsesegnede flader har været flere og større og man har således haft bedre muligheder for at inddrage nyt land i forbindelse med ægteskabsalliancer o.l. Det har betydet, at de landskabsregulerede principper kan have længere rødder tilbage i tiden end i de andre undersøgelsesområder og man er således allerede i yngre førromersk jernalder ved at have opbygget selvregulerende eller "nedefra og op-styrede" systemer. Tilpasningen til de naturlige forudsætninger udgør dog ikke hele forklaringen, da den sker i en vekselvirkning med de sociale normsæt.

Selvom det syd- og midtjyske system i højere grad end de andre undersøgelsesområder har en flad organisatorisk struktur i forbindelse med reguleringen af adkomsten til jord, ses der i andre sammenhænge klare tegn på, at man har været underlagt en leder med myndighed over et større område og flere landsbyer. Det ses ikke mindst i forbindelse med krigsrelaterede handlinger, eksemplificeret ved våbenofre, forsvarsanlæg osv.

At det syd- og midtjyske system formentlig har været velfungerende og afbalanceret i forhold til de naturgivne forudsætninger, ses også ved, at det på mange måder glider stille og roligt over i yngre romersk jernalders agrartechnologiske og bebyggelsesmæssige systemer. I principperne bag organisationen af adkomsten til land mv. er der derimod ikke store afvigelser (Holst 2010:160 ff.).

6.3. Nordjylland; Trandersbakkeøen

Trandersbakkeøen kan i ældre jernalder inddeles i syv-otte ressourceområder. Store dele af bakkeøen har pga. de topografiske forhold været mindre egnet til bebyggelse og således er stort set alt potentielt beboeligt areal udnyttet. Dette understreges også af, at selv lavtliggende områder af og til udnyttes i det himmerlandske område (J.N. Nielsen 1998:272 ff.). Afstanden mellem de enkelte bebyggelser har tilsvarende været ganske lille. Det er i forbindelse med arkæologiske undersøgelser ofte vanskeligt at kunne spore en sikker samtidighed, men netop den kontinuerlige brug af byhøjene betyder, at man i hvert fald mellem Nr. Hedegård og Nr. Tranders må tale om en regulær samtidighed. Også bebyggelsen ved Trandersgård kan følges i et meget langt, formentlig kontinuerligt forløb fra yngre bronzealder til yngre romersk jernalder. Bakkeøens øvrige lokaliteter har ikke dannet baggrund for samme omfattende undersøgelsesaktivitet og de mere sporadiske anlæg her er underlagt brede dateringsrammer, der falder inden for perioden yngre bronzealder til romersk jernalder.

De topografiske forhold og bebyggelsernes placering langs østsiden af bakkeøen antyder, at der til hvert område har været et primært ressourceområde, beliggende i nærheden af bebyggelserne og et sekundært ressourceområde længere mod vest, hvor opdyknings- og bebyggelsespotentialer er mindre. Altså har både de sekundære og primære ressourceområder været opdelt på de enkelte bebyggelser, hvilket i bekræftende fald kan være i modsætning til situationen andre steder. Således er det på et sydøstfynsk materiale foreslået, at marginaljordene – svarende til de sekundære ressourceområder – her har været allemandseje (Henriksen 2005:86). Måske er denne modsætning endnu et udtryk for, at Trandersbakkeøen har været usædvanligt skarpt opdelt og ressourceudnyttelsen underlagt særligt stærke reguleringer. Forholdet illustrerer også, at man på

Trandersbakkeøen pga. de begrænsede dyrkbare flader har haft et behov for systematisk at inddrage alternative ressourcer.

Gennem hele den behandlede periode udgøres bebyggelsen af permanente såvel som vandrende bebyggelser. I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er den permanente bebyggelse ved Nr. Hedegård karakteriseret ved en forholdsvis løs struktur, hvor den egentlige parceldannelse endnu ikke er etableret. Ved Nr. Tranders er parcelleringen etableret allerede ved grundlæggelsen. Bebyggelsen ved Trandersgård udgøres af et par gårde, der flytter rundt i landskabet. Endvidere kendes i yngre bronzealder en øjensynligt enkeltliggende gård øst for Nr. Hedegård. I yngre førromersk-ældre romersk jernalder sker der en øget regulering af bebyggelserne. Byhøjene underligges en stram parcelstruktur og bebyggelsen ved Trandersgård koncentrerer ligeledes inden for et velafgrænset område, hvor man gennem generationer holder sig inden for de samme parceller. På lokaliteten Trandersgård IV mellem Nr. Hedegård og Trandersgård optræder i første halvdel af yngre førromersk jernalder et stort, muligvis isoleret beliggende hus (Runge 2009a:181 ff.; Haue 2011:93).

Koge grubefelter eller større gravpladser, der hver i sær kunne have haft samlende funktioner for flere bebyggelser, kendes ikke. Denne funktion kan derimod være udfyldt af de permanente bebyggelser. Således kan byhøjene ved deres stedbundethed og fysiske fremtræden have udgjort mentale og visible fikspunkter i landskabet. Byhøjene har haft en historisk dybde, som i deres funktionstid havde længere rødder, end mange af nutidens byer har. Sammenholdt med, at byhøjene på Trandersbakkeøen er store bebyggelser, er det sandsynligt, at de har haft en central betydning. En sådan regional betydning afspejles muligvis i fundet af et øjensynligt nedkulet, helt skelet, et menneskeoffer på Nr. Hedegård. Fundet dateres til ældre førromersk jernalder og kan på mange måder paralleliseres med moseofrene (Runge 2009a:120 ff.). Oftringen synes som minimum at have involveret hele landsbyen, men skal den tankeverden, som menes at ligge bag moseofrene, overføres på nærværende fund, er det muligvis større områder, som har været fælles om handlingen (Hansen 2006:154 ff.). Fra Smedegård-byhøjen stammer i øvrigt en grav, dateret til ældre romersk jernalder, hvor det beskrives, at skelettet er noget brutalt nedkulet og desuden mangler hovedet (Nielsen 1996:59). Om der her i stedet reelt er tale om et menneskeoffer, er uvist, men de "brutale" elementer ved nedlæggelsen, kan pege i den retning.

Byhøjene udgør således centrale bebyggelser og der er da også på såvel Nr. Hedegård som Nr. Tranders erkendt stormandsgårde i flere fase. Stormændene har begge steder en fast placering gennem alle faser, Nr. Hedegård dog følgende de tre hovedfaser i bebyggelsen. Byhøjene – og ikke mindst landsbylederen – har altså formentlig haft en ledende rolle, som rækker ud over landsbyen. I en enkelt bebyggelsesfase optræder altså desuden en mulig isoleret stormandsgård på Trandersgård IV. Om vi her ser en opkoblings kortvarige forsøg på profilering, er uvist.

Det indbyrdes forhold mellem Nr. Hedegård og Nr. Tranders er vanskeligt at klarlægge. Flere forhold peger på, at bebyggelsen ved Nr. Tranders hæver sig en smule over Nr. Hedegård (Runge 2011:66). Modsat kan forekomsten af stormandsgårde på begge byhøje indikere, at de begge har haft et vist råderum. Det er derfor en mulighed, at de to bebyggelser har haft en magtsfære, som strakte sig over hhv. den sydlige og den nordlige del af Trandersbakkeøen¹⁸.

¹⁸ Det skal bemærkes, at også et enhedsniveau højere end det regionale og svarende i størrelse til det senere herred, formentlig kan udskilles, bl.a. i gravmaterialet og måske også i våbenofferfundene. Dette niveau har antagelig først og fremmest spillet en rolle i forbindelse med forsvar o.l. (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.; Martens 2009:337 ff.).

Baggrunden for den ganske skarpe opdeling af landskabet kan formentlig findes i den meget tætte bebyggelse på bakkeøen og en deraf afledt kraftig udnyttelse af landskabet. Den kraftige udnyttelse ses på Trandersbakkeøen umiddelbart i form af de udstrakte – og gennem ældre jernalder tiltagende – sandflugtslag. Endvidere er det muligt, at den varierende bebyggelsesform med permanente og vandrende bebyggelser i forening kan afspejle et behov for at udnytte landskabet bedst muligt. Fra det andet byhøjsområde, Thy, ses en delvis overudnyttelse af landskabet ved et formodet fravær eller i det mindste et underskud af regulært bygningstømmer. Og fra det nordjyske område mere bredt skal forekomsten af forrånskældre muligvis ses i sammenhæng med et ekstra behov for at have reservelagre af føde og såsæd. Samtidig med, at disse forhold viser forskellige krisetegn, viser de også et behov for hele tiden at udvikle nye ernæringsstrategier og opbevaringsmuligheder.

Det er sandsynliggjort, at der i de varierende bebyggelsesformer inden for Trandersbakkeøen afspejles erhvervsmæssige specialiseringer. Et andet eksempel på specialiseringen ses i udnyttelsen af dyreholdene på de to byhøje, Nr. Hedegård og Nr. Tranders; bl.a. er antallet af hesteknogler størst på Nr. Tranders. På et detailniveau er det videre påvist, at avlsvæg ikke udveksles, men udskiftes inden for den eksisterende kvægbestand (Kveiborg 2008:76 ff.; Runge 2009a:255 ff.). Disse forhold viser en dobbelthed i specialiseringen og interaktionen mellem bebyggelserne: på den ene side, at man øjensynligt har fundet sine subsistensøkonomiske nicher og måske også individuelle prestigemæssige markører. Og på den anden side, at specialiseringen kan have medført, at visse ”emner” ikke udveksles.

I specialiseringen ligger altså implicit, at der også har været et behov for at interagere og vareudveksle i et omfang, som ligger over behovet i andre regioner. Det er således muligt, at Stoklunds karakteristik af den østdanske skovbygd på nogle områder kan parallelliseres med situationen på Trandersbakkeøen i ældre jernalder. Bakkeøens kuperede terræn og de forholdsvis store områder, som er dækket af ikke-dyrkbare arealer, betyder netop, at relativt begrænsede arealer kan dyrkes og at disse så dyrkes intensivt. Man har været nytænkende og mobile og haft en stor interaktion mellem regionens bebyggelsesenheder (Stoklund 2003:147 ff.; 2006:30 ff.). Stoklund peger dog på en dominans af små bebyggelsesenheder og dette billede kan som bekendt kun delvist overføres på Trandersbakkeøen, hvor byhøjene jo netop udgør store bebyggelser. Forskellen skal måske findes i, at det forhistoriske landbrug har været underlagt andre parametre end i nyere tid. I forhistorien har fokus været på at have et afbalanceret landbrug, der ikke overudnyttede landskabet og hvor profitskabelse ikke var det væsentligste. Dvs., at landskabet antagelig har kunnet bære mere. At der trods alt sker en gradvis overudnyttelse også i jernalderen, er allerede flere gange påpeget.

Uanset, om man har været bosat i byhøje eller vandrelandsbyer, har der været et behov for at kunne føje nye hushold til bebyggelserne ikke mindst, når børn bliver voksne og skal stifte familie. Dette behov kan ikke (altid) opvejes af det naturlige frafald af indbyggere, som der også vil være i form af folk, der dør eller blot bliver så gamle eller syge, at de må indlemmes i deres børns hushold. Og selv om familiens jordlod formentlig arves i lige linie i byhøjene, er der stadig en række andre arvinge, som skal have land. I vandrelandsbyerne er strukturen ikke så fastlåst som i byhøjene, om end udviklingen på f.eks. Trandersgård peger på, at der fra yngre førromersk jernalder bliver en mere permanent lokalisering af bebyggelsen. Den mindre fastlåste struktur gør det forholdsvis let at tilpasse bebyggelsen til de dynamiske processer. Byhøjene har derimod en mere permanent struktur og som det er set, inddrages periferiområderne ikke igennem byhøjenes funktionsperiode.

De omfattende undersøgelser ved de nærliggende og strukturelt vidt forskellige lokaliteter Nr. Hedegård og Trandersgård er i den forbindelse interessante. Bebyggelserne er begge anlagt i yngre bronzealder og har været i kontinuerlig brug frem til midt i ældre romersk jernalder hhv. yngre romersk jernalder. Nr. Hedegård er fra starten en stor landsby, mens Trandersgård indtil yngre førromersk jernalder består af et par gårde, der flytter rundt i landskabet. Nr. Hedegård er fra starten placeret på sydsiden af en relativt markant bakke. Den markante position i landskabet, visibiliteten, forstærkes gennem byhøjens funktionsperiode. Trandersgård er derimod placeret på et lavereliggende areal (Runge 2009a:199). En anden forskel er, at området, hvor Nr. Hedegård-byhøjen placeres, har en forudgående brugsperiode. Således har hele området været opdyrket gennem en længere periode, illustreret ved tilstedeværet af udstrakte ardsprøssytemer i flere sekvenser og ikke mindst omfattende dyrkningslag, der vidner om udstrakt gødskning (Dalsgaard 2009:207 ff.; Runge 2009a:116 ff.). Endvidere er der umiddelbart øst for byhøjene registreret et hus, der kan være samtidig med marksystemerne (Nielsen 2007:5). Om huset har ligget isoleret eller er del af en større bebyggelse, vides ikke. At der kan have været forbindelser mellem Trandersgård og Nr. Hedegård, ses bl.a. i visse konstruktionsmæssige ligheder i husene (Nielsen 2007:34 ff.).

Samlet set kan dette pege på, at Nr. Hedegård udgør en form for moderbebyggelse i denne del af Trandersbakkeøen. Bebyggelsen har så at sige været i landskabet først og har med sin landskabelige placering fremhævet sin status. Behovet for at udvide antallet af hushold og inddrage ny jord i forbindelse med ægteskabsalliancer o.l. er sket ved at inddrage arealer et stykke fra byhøjen. De små vandrende bebyggelser fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder ved Trandersgård (og måske andre steder) kan derfor udgøre en form for torplignende bebyggelser til moderbebyggelsen Nr. Hedegård. At Nr. Hedegård har haft denne mulighed skal formentlig forklares med, at den har haft en højstatus-position og, at der endnu ikke har været en veletableret bebyggelse i området, hvor Trandersgård-bebyggelsen senere – måske i yngre førromersk jernalder – får sin mere faste struktur og dermed opbygger rettighederne over sit eget ressourceområde; jf. opdelingen af Trandersbakkeøen i syv-otte ressourceområder.

Interessant er det i denne forbindelse, at Trandersgård fra yngre førromersk jernalder får en fast lokalisering og parcelleres. Dette system synes at fungere så godt, at man her kan bibeholde bebyggelsen flere hundrede år efter, at Nr. Hedegård opgives. Det kan opfattes som om, at det stramt regulerede system ved Nr. Hedegård kolliderer. Forklaringen her på er formentlig flersidet. En del af forklaringen kan være, at de sociale systemer, herunder den stramme ledelse, ikke længere er holdbare. En anden forklaring kan være, at det nære ressourceområde, som de tiltagende sandflugtslag kan vidne om, efterhånden er blevet helt udpint; altså at den subsistensøkonomiske strategi med små marker i alsæde ikke har været holdbar i længden. Dette kan være forstærket af, at Trandersgård-bebyggelsen også efterhånden vokser sig større og dermed er med til at øge presset på områdets ressourcer. Skiftet kan endelig være blevet forstærket af, at de generelle forandringer i agrartechnologi mv., som sker på overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder, har betinget nye agrare strategier og tilsvarende nye samfundsorganisatoriske normer.

Opretholdes ovenstående model, betyder det, at man er nødt til at anskue den opdeling i ressourceområder, som anvendes i bebyggelsesarkæologien med et mere nuanceret syn end hidtil. Hvor man traditionelt opdeler landskabet efter de samtidige bebyggelsesmæssige enheder, altså groft sagt tildeler hver landsby et ressourceområde, er det muligt, at nogle lokaliteter har haft en større interessesfære og en større påvirkningsgrad. Et sådant fænomen kendes fra de rige

centralpladser ved f.eks. yngre bronzealders Voldtofteområde og jernalderens Gudme (Thrane 1984; Jensen 2003:418 ff.; Henriksen 2011).

6.4. Østdanmark; Tietgen Byen

Vurderet ud fra de topografiske forhold udgør Tietgen Byen omtrent en tredjedel af en forhistorisk bygd. Inden for Tietgen Byen kan der udskilles fem til seks ressourceområder og et syvende kan ud fra topografien forventes at fremkomme ved fremtidige undersøgelser (Runge 2012:129 ff.). Områderne ligger med en indbyrdes afstand af 500 til 900 m, indeholder alle bebyggelse og grave/gravplader og har været kontinuerligt anvendt fra periode I eller II af bronzealderen¹⁹ til midten af førromersk jernalder. Et enkelt område indeholder et hørproduktionsområde. Mellem ressourceområderne ses større kogegrubefelter. Bebyggelsen og gravene koncentrerer på plane, lerede moræneflader, mens størsteparten af samlingspladserne og hørproduktionsområdet placeres på lavereliggende arealer. På denne vis ses der en næsten total udnyttelse af landskabet. I yngre førromersk-ældre romersk jernalder sker der en fraflytning af området. Perioden er dog repræsenteret ved grav- og bopladsfund i Tietgen Byens periferi og på områder, som altså tilhører den omtalte bygd. Tietgen Byens afgrænsning er (naturligvis) arbitrær i forhold til de naturgivne forudsætninger.

Bebyggelserne er generelt små og består af en eller et par gårde, der er flyttet gradvist rundt inden for området. Gravfelterne kan ud fra statistiske analyser formodes at afspejle tilsvarende bopladsenheder. En enkelt bebyggelse, OBM 8436, skiller sig ud ved at indeholde et meget stort antal huse og trods problemer med at udskille samtidige bebyggelseshorisonter som følge af fraværet af hegn, må der i yngre bronzealder og ældre jernalder være tale om en decideret landsby af en anseelig størrelse (Runge 2012:122 ff.).

Et socialt hierarki inden for de enkelte ressourceområder er vanskeligt at udskille. Der er dog såvel i bebyggelserne som i gravene tegn på variation. I den store bebyggelse, OBM 8436, ses der enkelte huse inden for de forskellige hovedfaser, som klart skiller sig ud ved deres størrelse. På de mindre bopladser er der også huse, som skiller sig ud, men her kan en del tilskrives dateringsmæssige forskelligheder. Således er ældre bronzealders langhuse traditionelt meget store (Boas 1991; Ethelberg 2000:173 ff.). I det store gravfelt Kildehuse II kunne der spores et vist hierarki mellem gravenes to familiegupper (Runge 2010:73 ff.).

Mht. bebyggelsen ved OBM 8436 er det interessant, at den – i stil med den dominerende bebyggelse på den sydlige del af Trandersbakkeøen – synes at have de længste rødder tilbage i tid af samtlige bebyggelser i området. Således kan bebyggelsen på lokaliteten og i dens umiddelbare omgivelser føres tilbage til senneolitikum og altså nogle 100 år tidligere end de øvrige bebyggelser i området. Det kan igen opfattes som, at det forhold, at man er den første bebyggelse i området, også giver grobund for, at man kan skabe en lederposition i et område. En anden mulighed er, at området har udgjort den mest attraktive placering i området; i det konkrete tilfælde ved dens placering centralt i den formodede bygd. De to forhold kan i øvrigt sagtens tænkes at have fungeret parallelt.

Som nævnt kan de enkelte bebyggelsers ressourceområder opdeles i et primært ressourceområde, hvor inden for ager, græsgange, steder til indsamling af foder mv. har ligget, og et sekundært ressourceområde, som er mere ekstensivt udnyttet, og hvor man har kunnet jage, hente træ, samle frugter mv. Sideløbende med de subsistensøkonomiske behov har der også

¹⁹ Enkelte områder kan endda have været benyttet fra senneolitikum (OBM 8436, 2835 (SB-nr. 080803-165)).

været reserveret arealer til religiøse aktiviteter, samlingspladser o.l., som f.eks. ved koge grubefelterne. Afstanden til de enkelte elementer i det primære ressourceområde menes af tids- og ressourcebesparende hensyn ikke at være over 1 km, mens afstanden til elementerne i det sekundære ressourceområde kan være større (Rindel 1992:135 ff.; Runge 2009a:253 ff.). Den nære beliggenhed mellem bopladsområderne gør de primære ressourceområder meget små, vel svarende til de små bebyggelsers behov.

Koge grubefelterne har ud fra deres placering mellem ressourceområderne formentlig været fælles for flere bebyggelser. Inden for de enkelte ressourceområder er der en udtalt tendens til at søge en tidsdybde i placeringen af gravfelter og bopladser. Gravene anlægges således op mod ældre gravhøje og bopladserne har som nævnt en lang kontinuerlig anvendelse, dog med mindre relokaliseringer inden for ressourceområdet. Ved gravpladserne er der flere spor af – formentlig rituelle – aktiviteter udover selve gravlæggelserne. Det drejer sig bl.a. om brugen af koge gruber til rituelle måltider og til åbne bål (signaler) (Runge 2010:83 ff.) og om anlæggelsen af kult anlæg i yngre bronzealder op til de ældre gravhøje (Ibid.:88 ff.). Også på bopladserne er der spor af kultiske aktiviteter i form af enkeltliggende grave, lerkar deponeringer og særligt indhegnede områder med offer gruber (Ibid.:95 ff.)

Ressourceområderne udtrykker på mange måder en homogen gruppe, hvor kun enkelte særlige genstande fra den store gravplads Kildehuse II samt den store bebyggelse OBM 8436 skiller sig ud. Selvom der på sidstnævnte ikke ses et udtalt statuspræg i genstandsinventaret, må alene bebyggelsens udstrækning indikere en særlig position. Bemærkelsesværdigt er det videre, at OBM 8436 ligger forholdsvis centralt i den hypotetiske bygd; også dette kan understøtte lokalitetens centrale betydning.

I Tietgen Byen er overgangen mellem ældre og yngre førromersk jernalder mere markant end andre steder, da der som sagt ser ud til at ske en total fraflytning af området på dette tidspunkt. At der sker større samfundsmæssige og herunder bebyggelsesmæssige og -organisatoriske forandringer i dette tidsrum, er et generelt fænomen (Rindel 1999:81; Runge 2012:132 ff.).

Hvorvidt Tietgen Byen er repræsentativ for det østdanske bebyggelsessystem i yngre bronzealder og ældre jernalder, kan diskuteres. De overvejende små bebyggelseseenheder synes generelt at dominere over større regulære landsbyer. En bygdestruktur, som illustreret i Tietgen Byen med en stor central plads og flere mindre agrare bebyggelser kendes fra yngre bronzealder formentlig i bygden omkring Voldtofte-komplekset på Sydvestfyn (Thrane 1989). Fra ældre romersk jernalder ses billedet omkring de rige bebyggelser Seden Syd, Lundsgård og Troelsegård Øst, der alle er beliggende i Odenses periferi (Runge 2009b:144 ff.).

Østdanmark karakteriseres i historisk tid af ager- og skovbygd, hvor Tietgen Byen er placeret inden for førstnævnte kategori. Agerbygden præges i nyere tid af større landsbyer, trevangsbrug og har større vægt på agerbrug end på husdyrhold, mens skovbygden domineres af mindre, labile bebyggelser og en dominans af husdyrhold overfor agerbrug (Stoklund 2003:147 ff., 2006:30 ff.). I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er det østdanske bebyggelsessystem, som i de øvrige undersøgelsesområder, præget af mindre, vandrende bebyggelser. Men hvor man i det jyske område på overgangen til yngre førromersk jernalder ser en udvikling mod større, mere permanente bebyggelser, ses denne udvikling – på det generelle plan – i Østdanmark først, når vi kommer ind i yngre romertid. Dette mønster er bemærkelsesværdigt, da det forhistoriske landbrug som omtalt tidligere ikke har været baseret på profitskabelse som i nyere tid.

Landskabets ressourcepotentiale har således med lethed kunnet bære større bebyggelser også i yngre førromersk-ældre romersk jernalder.

For yngre romersk-ældre germansk jernalder ses der også variationer mellem det vest- og østdanske bebyggelsessystem. Det østdanske område er således karakteriseret ved fravær af større, sammenhængende bebyggelser og de eksempler, der trods alt er på dette, synes at være nært knyttet til centralpladser. Bebyggelsen i Syd- og Midtjylland domineres modsat af større landsbyer. Det er her foreslået, at forskellene afspejler en tilknytning for det Syd- og Midtjyske område mod de nordvesteuropæiske egne, mens det østdanske område har vendt sig mod øst og at der i disse orienteringer ligger ikke bare bygningsmæssige og bygningsstrukturelle principper, men også samfundsmæssige forskelle. Hvor det syd- og midtjyske område således er præget af nede-fra og op-styring, er det østdanske område præget af de stærke centralpladser dominans (Rau 2008).

Hvor vidt disse idéer kan overføres til situationen i yngre førromersk-ældre romersk jernalder, er uvist. Der ses tegn på tilstedeværet af et stærkt center allerede i denne periode i form af de rige grave fra Langå-området (Randsborg 2011:20), men først med Gudme-Lundeborg og de over Fyn spredte subcentre ved Lundsgård, Seden Syd m.fl. i ældre romertid og frem ses der en mere markant centerdannelse (Runge 2009b:144 ff).

En anden forklaring på forskellen mellem bebyggelsesstrukturen i forhistorisk og historisk tid kan være, at det i forhistorien var vanskeligt at opdyrke de tunge jorder, som præger Østdanmark. Man har derfor valgt andre subsistensøkonomiske strategier og dette kan have påvirket bebyggelsens udseende. Formentlig har en større del af landskabet i ældre jernalder været skovdækket og knogleanalyser fra østdanske jernalderlokaliteter peger da også på et forholdsvis stort svinehold. Det er således muligt, at man i forhistorien i højere grad end senere har organiseret sig i mindre grupper, hvor husdyrholdet – måske særligt svin – har haft en betydning og så suppleret med et mindre agerbrug (Randsborg 2011:20). Dermed har der været et mindre behov for at bosætte sig i større landsbyer. Flere steder har man i øvrigt suppleret erhvervet med jagt og fiskeri, sidstnævnte bl.a. dokumenteret ved Seden Syd og på Nordfyn (Henriksen 1997; Gotfredsen *et.al.* 2009).

Vender vi tilbage til Tietgen Byen, er der klare forskelle i landskabsorganisationen, særligt i forhold til Trandersbakkeøen. Væsentlige fikspunkter i landskabet udgøres af de store koge grubefelter og måske gravpladserne, mens bebyggelserne har en mere labil karakter og er mindre. De samlende elementer ligger altså modsat Trandersbakkeøen udenfor bopladserne. Systemet er særligt tydeligt inden for de meget udstrakte undersøgelser i Tietgen Byen, men kan muligvis være mere generelt dækkende. Den foreslåede fælles adgang til og fælles brug af ressourcerne fra de sekundære ressourceområder, som er foreslået for Sydøstfyn (Henriksen 2005:86), skal måske ses i samme perspektiv. Måske har centrale, styrende funktioner i højere grad end i Vestdanmark været placeret på meget få, ekstraordinært stærke personer eller lokaliteter, mens strukturen i periferien var løsere organiseret. Disse stærke bindinger til de stærke centralpladser kan have været medvirkende til at fastholde yngre bronzealders-ældre førromersk jernalders bebyggelsessystem. Først med overgangen til yngre romersk jernalder og de store samfundsmæssige og agrarteknologiske udviklinger, som sker her, kollapse det gamle system og erstattes af noget nyt.

6.5. Sammenfatning og delkonklusion

De tre områder har store fællestræk i yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder. Alle steder domineres billedet af mindre, labile enheder, men enkelte større bebyggelser træder også frem; disse har dog oftest en forholdsvis løs struktur. Trandersbakkeøen kan have været mere intensivt udnyttet i yngre bronzealder end de to andre områder. En regulering af landskabets ressourcer er i sin vorden og ses ikke mindst ved udlægningen af Celtic Fields. Reguleringerne har forudsat, at bebyggelsesenhederne har kunnet samarbejde og kommunikere, og sammenholdet er formentlig styrket ved udlægning af større samlingspladser. I Østdanmark udgøres disse af koge grubefelter (Aarsleff & Appel 2011:58 ff.) og i nogen grad af aktiviteter tilknyttet gravfelterne. I Syd- og Midtjylland er koge grubefelterne få, mens periodens store tuegravpladser, der er i brug fra tidligste førromersk jernalder til første halvdel af yngre førromersk jernalder (Jensen 2003:56 ff.) kan have den samlende funktion. Våbenofferfundet fra Hjortspring, der formentlig skal dateres til ca. 350 f.Kr. (Jensen 2003:67 ff.), kan ligeledes afspejle en samlende begivenhed, måske endda med et overregionalt sigte (Martens 2009:337 ff.). På Trandersbakkeøen er hverken større koge grubefelter eller store gravpladser registreret og de samlende funktioner ligger derfor antagelig i de permanente bebyggelser, byhøjene. På Trandersbakkeøen og i Østdanmark ses en mere udtalt hierarkisering i bebyggelsen end i Syd- og Midtjylland.

Syd- og Midtjyllands fokus på de store gravpladser skal muligvis ses som et udtryk for en tilknytning til det samlede ressourceområde i bredere forstand. Det er ikke væsentligt, om man i bebyggelsen bor på nøjagtig samme sted som sine forfædre; det afgørende er, at man bibeholder kontakten til forfædrenes land. Hjortspringfundet er antagelig udtryk for en enkeltstående hændelse og er et vidnesbyrd om, at man på et overregionalt niveau samles ved særlige lejligheder, måske i særdeleshed ved en udefrakommende trussel. Trandersbakkeøens fokus på de centrale bebyggelser har en selvforstærkende effekt i og med, at tilknytningen til familiens parcel og forfædrenes levested står centralt. Det østdanske system, præget af få stærke ledere på meget store centrale bebyggelser og med en række små, labile bebyggelser her omkring, har anvendt de store festpladser, koge grubefelterne, som sammenhængsmarkører. Her har de centrale ledere ved store rituelle festmåltider kombineret med stribevis af åbne bål kunne vise sin status. De tre modeller kan have skabt forskellige mentale tankesæt i de tre områder og disse tankesæt kan have ligget til grund for udviklingen af de strukturer, som præger billedet i de følgende perioder af ældre jernalder.

Med overgangen til yngre førromersk jernalder ses en række større samfundsforandringer og overgangen markerer samtidig, at de tre undersøgelsesområder følger tre forskellige spor.

I Syd- og Midtjylland præges billedet af større, vandrende landsbyer, der i nogle tilfælde kan have fælles hegn og i andre selvstændige gårdshegninger. Subsistensøkonomien er domineret af agerbrug og husdyrhold, primært kvæg. Landskabet har givet mulighed for at finde større dyrkbare arealer og har dermed lagt grunden til, at landsbyerne har udviklet selvregulerende strukturer i forbindelse med tildeling af ny jord o.l. Disse selvregulerende systemer har således formentlig længere rødder end i de andre regioner. Centralpladser og stormænd ses også i det syd- og midtjyske område og har måske i særdeleshed spillet en rolle i forbindelse med krigshandlinger. Billedet af bebyggelsesstrukturen i det syd- og midtjyske område afviger fra det historisk kendte, hvor små bebyggelser dominerer, bl.a. pga. den sandede jordbunds begrænsede ressourcer. Forskellen skal formentlig findes i, at jernalderens landbrug i langt mindre grad end i senere tider var præget af profitønsker; agerbruget var mere afbalanceret og i øvrigt var de teknologiske forhold bedre matchet med de lettere jorder.

Trandersbakkeøen præges nu af et par fast strukturerede byhøje samt vandrelandsbyer, der også i højere grad reguleres og parcelleres. Bebyggelsen og udnyttelsen af landskabet er yderst intensiv og spor af en gradvis overudnyttelse tager til i form af meget kraftige sandflugtsdannelser mm. Den intensive bebyggelse og udnyttelse betyder, at der i området udvikles specialiserede økonomier, såsom alsædebrug og hedebrug på de enkelte bebyggelser og dette har videre betydet en stor grad af interaktion. Billedet svarer i store træk til billedet af skov-/hedebygden i historisk tid. Landsbylederne på byhøjene kan have haft en styrende rolle i dette mønster. I løbet af ældre romersk jernalder bryder de stramt regulerede systemer på byhøjene øjensynligt sammen og nye lokaliteter, tilpasset de nye samfundsstrukturer, som f.eks. Trandersgård, overtager førerpositionen.

I Østdanmark bibeholdes bebyggelsesstrukturen med små, labile bebyggelser fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder. Enkelte større landsbyer kendes dog også. Billedet står i kontrast til, at Østdanmark i høj grad domineres af agerbygden og at denne i historisk tid præges af større, mere ligeværdige landsbyer. Årsagen er formentlig, at opdyrkningen af de tunge, østdanske jorder har været en stor udfordring med de mindre velegnede forhistoriske agrare teknologier. Man kan derfor have satset på andre subsistensøkonomiske strategier, hvor særligt svinehold kan have haft en større betydning end i de vestdanske områder. Samtidig har man formentlig i nogen grad suppleret med jagt og fiskeri. Også sociale forhold kan have spillet en rolle og muligvis har det østdanske bebyggelsessystem i højere grad end det vestdanske været underlagt sociale normsæt, hvor stærke centrale ledere og lokaliteter har præget billedet og domineret reguleringen af brugsrettighederne til land, mens de mindre mobile bebyggelser i periferien her til har haft en indbyrdes mindre udviklet social organisation.

De landskabelige samlingspunkter, som dominerede i de tre regioner i yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er sine steder fortsat i brug og er andre steder erstattet af nye tendenser. I Syd- og Midtjylland fastholdes tuegravpladsernes anvendelse et stykke ind i yngre førromersk jernalder, men afløses her efter af mere individualiserede gravformer, primært familiegravpladser (Jensen 2003:56 ff., 282 ff.; Ethelberg 2003:205 ff.). Dette modsvarer tendensen mod øgede individuelle rettigheder på bopladserne. De samlende funktioner i samfundet synes nu at være overtaget af de permanente bopladser, men der ses altså også en større grad af individuelle rettigheder. I modsætning til det nordjyske system er der, som det bl.a. ses i tankerne bag husets biografi, dog langt fra samme tilknytning til bopladserne og de strukturer, som forfædrene etablerede der. I Nordjylland ser de samlende enheder fortsat ud til at være bopladserne og antagelig ikke mindst de markante fikspunkter, byhøjene. I Østdanmark spores der ligeledes en tendens mod fokus på de større bopladser, men sideløbende hermed dukker der også våbenofre op ved Krogsbølle på Nordfyn og ved Vimose, nordvest for Odense. Krogsbølle dateres til yngre førromersk jernalder, mens de tidligste deponeringer ved Vimose dateres til sen B1. Som omtalt skal våbenofrene måske ses i en større, overregional sammenhæng. Det er dog også muligt, at der er en variation og at f.eks. mindre våbenofre som Krogsbølle relateres til en regional kontekst, mens Vimose afspejler noget større? Endelig kan det store center ved Gudme så småt erkendes; indledningsvis med Langå-gravene i yngre førromersk jernalder og fra anden halvdel af romersk jernalder det egentlige Gudme-center. Det sydøstfynske område må efterhånden have fået en magtsfære, der rakte langt ud over Fyn og området blev dermed også et markant fikspunkt i det fysiske og mentale landskab.

7. Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder

7.1. Regionale aspekter af bebyggelsesstrukturen i sen bronzealder-ældre jernalder

De seneste års meget store undersøgelsesaktivitet og den deraf afledte store empiri har, sammen med nye metodiske og teoretiske landvindinger, bragt os et langt stykke videre mod at kunne erkende de lokale og regionale variationer, der har eksisteret i sen bronzealder-ældre jernalders bebyggelse og erhverv. Vi er altså ved at kunne opfylde det ønske, som Erland Porsmose i 2006 fremsatte i en artikel om de historiske bygder: *"Forhåbentlig vil vi i de kommende år træffe nye kategorier, som jernalderens slettebønder, skovbønder og hedeboender – frem for blot jernalderens "bønder" (Porsmose 2006:21).*

Undersøgelserne på Trandersbakkeøen og i Tietgen Byen har på flere niveauer været medvirkende til denne differentierede opfattelse af datidens samfundsforhold og har således kunnet røkke ved flere af de paradigmer og problemstillinger, som blev skitseret indledningsvis.

På det basale plan har undersøgelserne ved Nr. Hedegård, qua de gode bevaringsforhold, bidraget med en række nye oplysninger om husenes konstruktion, funktion og indretning. Det overleverede genstandsmateriale fremstår langt mere nuanceret og varieret end på lokaliteter med ringere bevaringsforhold. De økonomiske aspekter er langt bedre belyst end normen og bl.a. er det påvist, at der findes en række variationer til den klassiske beskrivelse af ældre jernalders landbrug som domineret af store kvæghold og ekstensivt agerbrug. Ligeledes er lokaliteternes strukturelle forhold og udviklingshistorik, bl.a. pga. de mange stratigrafiske relationer, velbelyste.

Trandersbakkeøen og ikke mindst Tietgen Byen udgør usædvanligt velundersøgte lokalområder og det er derfor muligt at opnå en samlet forståelse af datidens kulturlandskab. De enkelte lokaliteter er ikke isolerede fænomener, men kan relateres til landskabelige forhold og samtidige anlæg. Såvel diakrone som synkrone udviklingsforløb og organisationsformer kan aflæses, hvorfor man opnår en dynamisk landskabsopfattelse. Påvisningen af store, regulære landsbyer fra yngre bronzealder og frem er banebrydende, og i samspillet med de omliggende mindre bebyggelser er de med til at give et meget nuanceret og detaljeret billede af samfundet. Samtidig viser de tidlige store landsbyer, at bebyggelsesudviklingen ingenlunde følger en enstregen udvikling fra småt mod stort og fra spredt mod samlet.

På baggrund af disse analyser har afhandlingen genovervejet flere af de fremherskende paradigmer vedr. datidens bebyggelsesstruktur. En afgørende faktor er fremkomsten af de første byhøje uden for det nordvestjyske område. Ud over den rumlige udvidelse af byhøjsbegrebet er det dokumenteret, at byhøjenes dannelse ikke er snævert knyttet sammen med brugen af tørrevægge. Snarere skal byhøjene ses som én type svar på et behov for økonomisk specialisering. Samtidig hænger den fastlåste struktur i byhøjene sammen med særlige arvestrukturer. Disse konklusioner fører til et brud med den hidtidige opfattelse af, at alle bebyggelser udgør selvstændige økonomiske enheder (Hedeager & Kristiansen 1988:176 ff.; Fabech & Ringtved 2009:167; Randsborg 2011:20). Særligt synes områder, som er underlagt pres at udvikle regionale subsistensøkonomiske strategier styret af en central leder eller lokalitet.

Hvor man hidtil har ment, at periodens samfund var relativt løst organiseret og overvejende trådte sammen i særlige situationer som f.eks. krig (Ejstrud & Jensen 2000:117 ff.; Martens 2009:337 ff.), kan de regionale strategier i dele af det nuværende Danmark, opfattes som om, at man her har

haft en strammere organisation mere generelt, herunder inden for de basale subsistensøkonomiske forhold.

Udviklingen af de regionale mønstre sker asynkront. De tre behandlede områder gennemløber forskellige udviklingsforløb, der alle skal ses som gradvise justeringer i et langtidsperspektiv. I Syd- og Midtjylland samt i Nordjylland synes de store brud at ligge ved overgangen mellem ældre og yngre førromersk jernalder og igen ved overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder. I det østdanske område ses der ikke store brud i bebyggelsen på overgangen mellem ældre og yngre førromersk jernalder og den egentlige forandring ses først mellem ældre og yngre romersk jernalder.

Mens det syd- og midtjyske område har gennemgået en rolig og glidende udvikling, hvor de landbrugsmæssige forudsætninger gradvist udvikles i et selvregulerende system, har forholdene på Trandersbakkeøen budt på en række udfordringer for at kunne opretholde den tætte befolkning. Det kuperede terræn, den lette undergrund og sandfygningsgenerne er alle forhold, der illustrerer de vanskelige kår for et traditionelt landbrug. Men innovative indsatser i forhold til dyrkningssystemer, udnyttelsen af forskelligartede ressourcer og en overordnet dikteret specialisering har medført at forholdene kunne balancere igennem lange perioder. Det østdanske system domineres gennem hele den undersøgte periode af mindre, mobile enheder og få store, dominerende centre. Systemet har i mindre grad end i de andre områder opdyrket landet, antagelig pga. de relativt tunge jorder, og skoven har derfor haft en mere fremtrædende plads i kulturlandskabet.

De subsistensøkonomiske strategier hænger i sen bronzealder-ældre jernalders lavteknologiske landbrugssamfund tæt sammen med menneskets måde at organisere sig på også i andre sammenhænge. Det gælder ikke mindst arvestrukturer og andre regulerende systemer i den menneskelige adfærd. Disse strukturer og systemer dannes antagelig på baggrund af sædvane og generelle adfærdsmønstre (Fenger 1991). Det betyder, at de forskellige arveforhold på byhøje hhv. "vandrende" landsbyer også udspringer af allerede eksisterende forhold, som igen er udsprunget af bl.a. erhvervsstrategier.

En yderligere faktor i udviklingen af de regionale mønstre er særligt innovative eller magtfulde personer, der kan have været drivende kræfter i et lokalområde eller i en region. Det gælder bl.a. OBM 8436 i Tietgen Byen og byhøjene på Trandersbakkeøen. Om de ordinære hushold frivilligt har fulgt den ledende slægt ind i nye bebyggelsemønstre eller der kan afspejles en form for magtanvendelse, er vanskeligt at afgøre. De klassiske kilders omtale af ufrie bønder og slaver kan pege i retning af, at ikke alle hushold er inddraget i landsbyen efter eget valg. Dette understøttes af påvisningen af en fastlåst social struktur gennem byhøjenes levetid (Haue 2011). At der alternativt eller sideløbende kan have været tale om en tilflytning af frie bønder, som det bl.a. er foreslået i Hodde, er bestemt en mulighed (Herschend 2009:187).

Lederenes eller stormændenes rolle i udviklingen af de regionale strategier har formentlig haft varierende omfang og betydning. I områder, som er under pres, synes den stærke leder at have haft bedre mulighed for at spille en afgørende rolle end i økonomisk afbalancerede områder. Stormændene har haft en dobbeltsidet rolle som både innovatorer og samfundskonserverende faktorer. Stormændene har således antagelig været stærkt medvirkende til udviklingen af særlige subsistensøkonomiske modeller og organisationsformer, som bl.a. de varierende bebyggelsesformer og landbrugsmæssige modeller på Trandersbakkeøen illustrerer. I andre situationer har stormændene udnyttet deres magt og indflydelse til at fastholde nogle

organisatoriske strukturer. Dette er set i det østdanske system, hvor dominansen af små, labile bebyggelser fortsætter ind i yngre førromersk-ældre romersk jernalder, selvom landsbyerne ellers traditionelt begynder at vinde meget kraftigt fodfæste her. Også på Trandersbakkeøen har stormændene forsøgt at fastholde de systemer, de selv har været med til at etablere på overgangen mellem bronze- og jernalder, også selv om konsekvensen af denne fastholdelse bl.a. er en gradvis overudnyttelse, som det er set ved f.eks. Nr. Hedegård.

Samlet set, har afhandlingen påvist, at det ved at inddrage en bred vifte af oplysninger er muligt at skildre et differentieret billede af bebyggelsen i sen bronzealder-ældre jernalder. Samtidig er det muligt at gå bag om mønstrene og belyse de faktorer, som har været med til at danne dem. Faktorerne er mangesidede og vævet ind i hinanden, og som en afslutning på afhandlingen vil det følgende afsnit opsummere de elementer, som har dannet de regionale mønstre inden for de her behandlede områder.

7.2. Opsummering: samlet beskrivelse af bebyggelsesudviklingen i de tre undersøgelsesområder

Det syd- og midtjyske område domineres af hedesletten og bakkeøernes flade landskabsformer og lette jorder. Små mobile bebyggelser præger billedet i yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder kun afbrudt af enkelte større bebyggelser. I yngre førromersk jernalder trækkes bebyggelsen sammen og der ses en egentlig landsbydannelse. Husholdets autonomi er et dominerende træk og ses bl.a. ved individuelle gårdshegninger, der afspejler individuelle rettigheder til jord. Landsbyerne flyttes mere eller mindre gradvist inden for ressourceområdet som følge af principperne i husets biografi og arvereglerne. De gradvise flytninger udspringer af, at man i modsætning til f.eks. situationen på den tæt bebyggede og hårdt udnyttede Trandersbakkeø har haft mulighed for at inddrage nye arealer til bebyggelse og agerbrug; man har simpelthen haft større anvendelige arealer. Summen af disse forhold har været, at de regulerende systemer i højere grad er groet op nedefra som et resultat af en lang proces. Landsbyerne har været selvforsynende og interaktionen med nabobebyggelserne mindre end i de mobile miljøer i Østdanmark og de overordnet styrede systemer i Nordjylland. I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er bebyggelsen meget mobil og samfundets samlende fikspunkter ligger således ikke på bopladserne, men muligvis i de store gravpladser. Først fra yngre førromersk jernalder ses større, mere permanente bebyggelser og dermed overtager bopladserne i højere grad rollen som samfundets samlende enheder.

Trandersbakkeøens urolige relief og landskabelige variation sammenholdt med en kommunikativ fordelagtig placering ved Limfjorden og måske nord-syd-gående færdselsruter har dannet baggrund for en ganske intensiv bebyggelse i yngre bronzealder og ældre jernalder. Tidlige landsbydannelse ved Nr. Hedegård og Nr. Tranders i hhv. den syd- og nordlige del af bakkeøen indikerer tilstedeværelsen af stærke ledere disse steder. Husholdene har en vis autonomi, men der ses samtidig en høj grad af ensretning inden for landsbyen. Det kommer bl.a. til udtryk ved kun undtagelsesvis forekomst af individuelle gårdshegn, et vist fællesskab om landsbyens produktionsapparat samt ved udviklingen og fastholdelsen af en fastlåst parcelstruktur gennem generationer. De landskabelige forudsætninger danner baggrund for en varieret landskabsudnyttelse og kan efterhånden føre til specialisering af økonomien med henblik på en optimeret udnyttelse af ressourcerne. Særlige dyrkningsformer som alsædebrug kan bl.a. spores. De stærke ledere på byhøjene kan have været afgørende for denne proces, herunder udviklingen af en form for regional subsistensøkonomisk strategi. Lederne har formentlig indirekte opnået en styrkelse af deres position ved udviklingen af byhøjene som stadig mere markante landskabelige

fikspunkter. I løbet af ældre romersk jernalder erstattes det stramt strukturerede system med byhøjene som centrum af andre systemer, som i højere grad modsvarer udviklingen i resten af det nuværende Danmark.

Østdanmark præges af tunge, lerede jorder og landskabet har varieret mellem kuperede, skovprægede områder og plane, mere åbne landskaber med større dyrkbart potentiale. Billedet af sidstnævnte landskabstype har i historisk tid dannet grundlag for et bebyggelsesbillede præget af store landsbyer. Mønstret kan dog ikke genfindes i det forhistoriske materiale, hvor strukturen fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder med små, labile enheder synes at fortsætte i de efterfølgende perioder. Årsagen er formentlig, at de tunge jorder har været vanskelige at opdyrke i forhistorien og at udvikling muligvis har været koncentreret om få, meget stærke lokaliteter. Sådanne store landsbyer dukker op allerede i yngre bronzealder og egentlige centralbebyggelser ses i form af Voldtofte-området i yngre bronzealder, Langå i førromersk jernalder og det begyndende center ved Gudme op mod yngre romersk jernalder. Centrale fikspunkter i landskabet udgøres af de store samlingspladser, hvor de regionale ledere har haft mulighed for at afholde store ritualiserede fester. Systemet har således bestået af forholdsvis små enheder tilpasset de naturgivne forudsætninger og enkelte store bebyggelser. De små enheder har haft en vis autonomi og har fungeret i et mindre udbygget socialt system end i de andre områder. Samtidig har de dog haft en form for afhængighedsforhold til de centrale bebyggelser.

8. Dansk resumé

1. Afhandlingens formål og opbygning

Afhandlingen udgør en flerhed af arbejder bestående af:

1. Runge, M. 2009: *Nr. Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab.
2. Dele af Runge, M. 2010: *Kildehuse II – gravpladser fra yngre bronzealder og vikingetid i Odense Sydøst*. Fynske Studier. Bind 23.
3. Runge, M. 2012: Yngre bronzealders bebyggelse indenfor et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Bebyggelsen i yngre bronzealders kulturlandskab. Seminarrapport fra seminariet "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol.2, 2012, s. 113-139.
4. Runge, M. 2012: *Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder*. Upubliceret.

Afhandlingen analyserer dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder. Baggrunden er primære studier af bebyggelser fra sen bronzealder-ældre jernalder i det nordjyske og østdanske område. De to regionale studier sammenlignes med det klassiske billede af tidens bebyggelsesstruktur, som den tegner sig på baggrund af syd- og midtjyske lokaliteter.

Afhandlingen kan opdeles i en analytisk basis, overbygning og konklusion. Basis udgøres af empiriske analyser af de to primære undersøgelsesområder og litteraturstudier af den syd- og midtjyske situation. Overbygningen behandler en række overordnede problemstillinger, hvor af særligt en nytolkning af byhøjsdannelsen og en holistisk landskabsanalytisk tilgang til materialet er væsentlige. Konklusionen belyser regionale udviklingsforløb i tidens bebyggelse og samfundsmæssige organisation. Det fremhæves, at pres kan generere stramme styreformer, at

man ikke udelukkende har opereret med selvforsynende økonomiske enheder og at centrale lokaliteter og ledere kan have en konserverende rolle for eksisterende samfundsmønstre.

2. Teoretisk og metodisk baggrund

Afsnittet diskuterer regionalitet i såvel levende som forhistoriske samfund. Afhandlingens analyser af regionaliteten tager afsæt i bygdebegrebet og dannelsen af bygder i historisk tid. Begrebet bygd anvendes i nærværende arbejde i to sammenvævede betydninger: 1) en organisatorisk betydning, som betegnelsen for et beboet område med socialt fællesskab og 2) en økologisk betydning, som betegnelsen for en overordnet region – en økotype – med en i store træk ensartet topografi og vegetation.

Økologisk kan det nuværende danske område inddeles i ager-/slettebygden, skovbygden, hedebygden, kystbygden og marskbygden og inden for disse ses ligheder i bebyggelsesstruktur og subsistensøkonomi.

Bygderne er i historisk tid dannet ud fra fire hovedelementer: naturlige forudsætninger, kulturlandskabets ressourcer, bebyggelsesstrukturen samt besiddelsesforhold og godsstrukturer. En analyse af de fire elementer viser, at det ikke er muligt at lave en fuldstændig analogislutning fra de historiske til de forhistoriske bygder. Det påpeges således, at mens der er ligheder i de basale agrartechnologiske metoder, er udnyttelsesmønstre og –grader varierende.

Til de nævnte fire elementer kan føjes eksterne påvirkninger og menneskets landskabsafhængige valg. Det konkluderes, at dannelsen af de forhistoriske bygder sker som følge af: 1) *naturlige forudsætninger*, 2) *kulturlandskabets ressourcer*, 3) *den interne bebyggelsesstruktur (bebyggelsernes organisation og dynamik)* og 4) *det regionale bebyggelsesmønster (interaktion, hierarki og landskabsorganisation)*. De følgende analyser tager udgangspunkt i de fire elementer.

3. Præsentation af de tre undersøgelsesområder

Syd- og Midtjylland: Området er kendetegnet ved en række klassiske jernalderlokaliteter, der har været med til at præge vores opfattelse af tidens bebyggelse. Karakteristisk er de såkaldt vandrende landsbyer, mens velbevarede hegn om gårde og/eller landsbyer muliggør detaljerede analyser af bebyggelsernes udvikling og struktur, herunder social variation.

Nordjylland; Nr. Hedegård og samtidens bebyggelse på Trandersbakkeøen: Nr. Hedegård-byhøjen er placeret på en af Ålborg-områdets markante bakkeøer, Trandersbakkeøen. Bakkeøen har i ældre jernalder været inddelt i syv-otte ressourceområder og udnyttelsen af området har været intensiv. Bebyggelsen består af byhøje og vandrende landsbyer. Byhøjene på Trandersbakkeøen udgør de første byhøje udenfor det nordvestjyske område og sammen med byhøjen Smedegård fra det sydlige Thy, er de også nogle af de ældste med starttidspunkter på overgangen mellem bronze- og ældre jernalder. Endelig har brugen af tørvevægge på byhøjene på Trandersbakkeøen været mindre udbredt end i det nordvestjyske område. Det er foreslået, at byhøjene dannes ved en kombination af erhvervsspecialisering og arvestrukturer, hvor familiens jordlod nedarves i lige linje.

Østdanmark; Tietgen Byen og det østdanske bebyggelsessystem: Inden for de seneste 10 år er der undersøgt store dele af et ca. 350 ha stort erhvervsområde, Tietgen Byen, sydøst for Odense. Undersøgelserne har afdækket et regulært kulturlandskab fra bronze- og ældre førromersk jernalder. Området kan inddeles i seks-syv relativt små ressourceområder, hver med bo- og

gravplads. Mellem ressourceområderne ses samlingspladser og produktionsområder. Bebyggelserne udgøres af en eller et par gårde, der har flyttet gradvist rundt inden for ressourceområdet. Alle områder er kendetegnet ved en kontinuerlig udnyttelse fra starten af bronzealderen til ældre førromersk jernalder. En enkelt centralt placeret bebyggelse skiller sig ud ved at rumme et meget stort antal huse og ved at have længere rødder bag ud i tid end de øvrige bebyggelser. Lokaliteten har haft en form for centerfunktion. Systemet med de overvejende små, labile bebyggelsesenheder kan genfindes i det øvrige Østdanmark og Skåne.

4. Naturlige forudsætninger og kulturlandskabets ressourcer

Syd- og Midtjyllands landskab præges af hedebygd og fladtoppede bakkeøer. De store åbne vidder har været velegnede til større agersystemer og forholdsvis store dyrehold, primært kvæg. I historisk tid prægedes området af græsmarksbrug.

Det nordjyske område og ikke mindst området omkring Ålborg karakteriseres af stor landskabelig variation. Området kan karakteriseres som hede- og skovbygd. I historisk tid har man drevet alsædebrug og trevangsbrug. Ved byhøjene dominerer får/ged antalsmæssigt blandt husdyrene. I det nordjyske område som helhed spores flere steder tegn på et vist ressourcepres i ældre jernalder, hvilket kan have været medvirkende til en erhvervsmæssig specialisering.

Det østdanske område præges af agerbygd og skovbygd. Tietgen Byen er placeret i agerbygden. I historisk tid domineres Østdanmark af trevangsbrug og større landsbyer. Billedet genfindes ikke i ældre jernalder, hvor skovbruget dominerer. En årsag er muligvis, at de tunge østdanske jorder har været vanskelige at opdyrke i forhistorisk tid. Som følge af skovbrugets hyppighed er svinet i forhistorien mere almindeligt i Østdanmark end i de andre regioner. En anden årsag er stærke, centrale leder, der har fastholdt det eksisterende system længst muligt.

5. Bebyggelsernes indre organisation og dynamik

I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder er opdelingen af landet i en opstartsfasen og præget af relativt små, løst strukturerede enheder, som vandrer rundt i landskabet og formodes at være underlagt visse fælles krav bl.a. til jordfordeling. Inden for systemet kan de enkelte hushold agere. Større bebyggelser med en mere permanent lokalisering optræder også og ses bl.a. i Tietgen Byen og ved byhøjene på Trandersbakkeøen.

Fra yngre førromersk-ældre romersk jernalder er landsbysamfundet som begreb etableret og der ses en generel tendens mod større, strammere strukturerede og mere permanente bebyggelser. Hermed øges behovet for regulering af adkomsten til jord og fra dette tidspunkt følger de tre undersøgelsesområder forskellige udviklingsforløb:

I Syd- og Midtjylland udvikles i højere grad end i de andre undersøgelsesområder styrkede individuelle rettigheder over jorden. På Trandersbakkeøen udvikles tidligt stramt strukturerede bebyggelser underlagt en stærk ledelse og dette billede forstærkes gennem den her behandlede periode. I Østdanmark fastholder man gennem hele perioden strukturen fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder domineret af små labile enheder med en forholdsvis flad struktur.

I Syd- og Midtjylland fremstår gården i høj grad som en selvstændig økonomisk enhed og landsbyens fællesøkonomiske forhold er nedprioriteret. Produktionsapparatet på Trandersbakkeøen er i nogen grad tilknyttet landsbyen, selv om de enkelte gårde samtidig har haft en vis selvstændighed. I det østdanske system kan der på de relativt få større boplader optræde

fælles småhuse, der kan pege på et vist fællesskab om produktionen. Mest almindeligt er dog de små vandrende bebyggelser, hvor man har været højst et par gårde om visse fælles produktionselementer.

I den syd- og midtjyske og til dels den østdanske model ses en udvikling mod, at det enkelte hushold kan agere forholdsvis autonomt og videregive sine rettigheder til jord i forbindelse med ægteskabsalliancer og arvedelinger. På byhøjene vanskeliggør den fastlåste struktur med bl.a. arven af familiens jordlod i lige linje, at man kan knytte nye hushold til i forbindelse med ægteskab eller arvedelinger. Udfordringen løses muligvis ved at placere nye hushold et stykke fra byhøjen; altså en form for torpdannelse.

6. Interaktion, hierarki og landskabsorganisation

I yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder domineres billedet i alle tre områder af mindre, labile enheder. Enkelte større bebyggelser ses også. Trandersbakkeøen kan have været mere intensivt udnyttet i yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder end de andre områder. En begyndende regulering af landskabets ressourcer ses. På Trandersbakkeøen og i Østdanmark ses en mere udtalt hierarkisering i bebyggelsen end i Syd- og Midtjylland.

Fra yngre førromersk jernalder følger områderne hver deres spor:

I Syd- og Midtjylland præges billedet af større, såkaldt vandrende landsbyer, der kan have fælles hegn og/eller selvstændige gårdsindhegninger. Landskabet har givet mulighed for at finde større dyrkbare arealer og har lagt grunden til, at landsbyerne har udviklet selvregulerende strukturer i forbindelse med tildeling af ny jord o.l.

Trandersbakkeøen præges nu af et par fast strukturerede byhøje samt vandrelandsbyer, der også i højere grad reguleres og parcelleres. Bebyggelsen og udnyttelsen af landskabet er yderst intensiv og spor af en gradvis overudnyttelse tager til i form af meget kraftige sandflugtsdannelser mm. Forholdene medfører, at der udvikles specialiserede økonomier og dette har videre betydet en stor grad af interaktion. Landsbylederne på byhøjene kan have haft en styrende rolle i dette mønster. I løbet af ældre romersk jernalder bryder de stramt regulerede systemer øjensynligt sammen og nye lokaliteter, tilpasset de nye samfundsstrukturer overtager førerpositionen.

I Østdanmark bibeholdes bebyggelsesstrukturen med små, labile bebyggelser fra yngre bronzealder-ældre førromersk jernalder. Enkelte større landsbyer kendes dog også. Det østdanske område præges af stærke ledere og lokaliteter, der har struktureret brugsrettighederne til land, mens de mindre mobile bebyggelser i periferien her til har haft en indbyrdes mindre udviklet social organisation.

7. Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder

Kapitlet opsummerer først, hvor afhandlingen har givet ny viden om bebyggelsen i sen bronzealder og ældre jernalder.

På det basale niveau har man på Nr. Hedegård kunne indhente en række nye informationer om husenes konstruktion og funktion, ligesom der er fremkommet et godt indblik i inventar og økonomi, bl.a. er der påvist variationer til den klassiske beskrivelse af ældre jernalders landbrug som domineret af store kvæghold og ekstensivt agerbrug. Ligeledes er lokaliteternes strukturelle forhold og udviklingshistorik velbelyste.

Påvisningen af store, regulære landsbyer fra yngre bronzealder er banebrydende. De tidlige store landsbyer illustrerer, at bebyggelsesudviklingen ingenlunde følger en enstregen udvikling.

Ud over den rumlige udvidelse af byhøjsbegrebet er det dokumenteret, at byhøjenes dannelse ikke er snævert knyttet sammen med brugen af tørvevægge. Snarere skal byhøjene ses som én type svar på et behov for økonomisk specialisering. Samtidig hænger den fastlåste struktur i byhøjene sammen med særlige arvestrukturer. Disse konklusioner fører til et brud med den hidtidige opfattelse af, at alle bebyggelser udgør selvstændige økonomiske enheder. Særligt synes områder, som er underlagt pres at udvikle regionale subsistensøkonomiske strategier styret af en central leder eller lokalitet.

Udviklingen af de regionale mønstre sker asynkront. I Syd- og Midtjylland samt i Nordjylland synes de store brud at ligge ved overgangen mellem ældre og yngre førromersk jernalder og igen ved overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder. I det østdanske område den egentlige forandring ses først mellem ældre og yngre romersk jernalder.

I udviklingen af de regionale mønstre har særligt innovative eller magtfulde personer kunnet udgøre drivende kræfter. I områder, som er under pres, synes den stærke leder at have haft bedre mulighed for at spille en afgørende rolle end i økonomisk afbalancerede områder. Stormændene har haft en dobbeltsidet rolle som både innovatorer og samfundskonserverende faktorer.

Sluttelig gives en sammenfattende beskrivelse af de elementer, som har dannet de regionale mønstre i de tre områder.

9. English summary

1. Aims, objectives and structure of the thesis

This thesis comprises the following pieces of work:

5. Runge, M. 2009: *Nr. Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. [Nørre Hedegård. An Early Iron Age tell site in Northern Jutland]. Nordjyllands Historiske Museum and Jysk Arkæologisk Selskab.
6. Parts of Runge, M. 2010: *Kildehuse II – gravpladser fra yngre bronzealder og vikingetid i Odense Sydøst*. [Kildehuse II - burial grounds from the Late Bronze Age and Viking Age in SE Odense]. Fynske Studier vol. 23.
7. Runge, M. 2012: Yngre bronzealders bebyggelse indenfor et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense. [Late Bronze Age settlements within a 350 ha study area SE of Odense]. In: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (eds.): *Bebyggelsen i yngre bronzealders kulturlandskab. Seminarrapport fra seminariet "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol. 2, 2012, pp. 113-139.
8. Runge, M. 2012: *Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder*. [The formation of regional settlement patterns in the Late Bronze Age and Early Iron Age]. Unpublished.

This thesis presents an analysis of regional settlement patterns during the Late Bronze Age and Early Iron Age. The analysis is based on primary studies of settlements from the Late Bronze Age – Early Iron Age in Northern Jutland and Eastern Denmark. The results of these two regional studies are compared with the classic picture of the settlement structure of the time, as it appears based on sites in Southern and Central Jutland.

The thesis is divided up into three sections: analysis, discussion and conclusion. The first is based on empirical analyses of the two primary study areas and literature studies of the evidence from Southern and Central Jutland. The discussion addresses a number of overarching questions, within which a new interpretation of tell formation and a holistic landscape-analytical approach to the evidence are of particular importance. The conclusion sheds light on the course of regional developments in the settlement of the period and in the social organisation. It is highlighted that pressure can generate strict and rigid forms of government, that self-sufficient economic units were not the only *modus operandi* and that central places and rulers could have had a preserving role with respect to existing social patterns.

2. Theoretical and methodological background

This section discusses regionality in both present-day and prehistoric societies. The analyses of regionality take their point of departure in the term *bygd* (hamlet) and the formation of *bygder* (hamlets) in historical times. The term *bygd* is used here in two interwoven senses: 1) organisational, as the term for an inhabited area with a social fellowship or communality, and 2) an ecological sense, as the term for an overall region – an ecological area – of predominantly uniform topography and vegetation and, as a consequence, a relatively uniform human subsistence base.

In ecological terms, the present-day Danish landscape can be divided up into *slette-/agerbygd* (plains/arable fields), *skovbygd* (forest/woodland), *hedebygd* (heathland), *kystbygd* (coastal areas) and *marskbygd* (saltmarsh/marshland). Within these, similarities are apparent in settlement structure and subsistence economy.

In historical times, *bygder* were formed on the basis of four main elements: natural conditions, resources within the cultural landscape, settlement structure and the nature of ownership and estate structures. An analysis of the four elements reveals that it is not possible to consider the historical and the prehistoric *bygder* as being completely analogous. It is therefore emphasised that, while there are similarities in the fundamental agro-technological methods, the patterns and degrees of exploitation vary.

To the above-mentioned four elements can be added external influences and human choices independent of the landscape. It is concluded that the formation of the prehistoric *bygder* came about as a consequence of: 1) *natural conditions*, 2) *the cultural landscape's resources*, 3) *the internal settlement structure (organisation and dynamics of the settlements)* and 4) *the regional settlement pattern (interaction, hierarchy and organisation of the landscape)*. The following analyses take their point of departure in these four elements.

3. Presentation of the three study areas

Southern and Central Jutland: The area is characterised by a number of classic Iron Age localities which have contributed to forming our perception of the settlement of the period. A characteristic feature comprises the so-called ‘wandering’ villages, while well-preserved remains of fences around farms and/or villages enable detailed analyses of the development and structure of the settlements, including the social variation.

Northern Jutland; Nørre Hedegård and the contemporary settlement on Trandersbakkeøen: The Nørre Hedegård tell is located on Trandersbakkeøen, one of the Aalborg area’s striking *bakkeøer* (the term *bakkeø* literally means ‘hill island’). In the Iron Age, the *bakkeø* was divided into seven to eight resource areas and there was intensive exploitation of the entire area. The settlement comprised tells and ‘wandering’ villages. The tells on Trandersbakkeøen constitute the first sites of this kind to be discovered outside NW Jutland and, together with the example at Smedegård in Southern Thy, they also constitute some of the earliest, having their beginnings at the transition between the Bronze Age and the Early Iron Age. Finally, the use of turf walls in the construction of the tells on Trandersbakkeøen was less extensive than seen in NW Jutland. All in all, this has resulted in adjustments to the chronology of the tells and our understanding of their formation processes. As a consequence, it is suggested that the tells were formed through a combination of subsistence/agricultural specialisation and hereditary structures, whereby a family’s plot of land was inherited in a direct line.

Eastern Denmark; Tietgen Byen and the Eastern Danish settlement system: Within the last decade large parts of a c. 350 ha commercial area have been investigated at Tietgen Byen, SE of Odense on the island of Funen. These investigations have, first and foremost, uncovered an actual cultural landscape dating from the Bronze Age and Early Pre-Roman Iron Age. Within this period, the area can be divided up into six or seven relatively small resource areas, each with its own settlement and burial ground. Between the resource areas, places of assembly and production areas are also in evidence. The settlements comprise one or two farmsteads which have gradually moved around within the resource area. All the areas are characterised by continual exploitation from the beginning of the Bronze Age until the Early Pre-Roman Iron Age. One centrally-located settlement stands out from the rest by containing a very large number of houses and having its roots further back in time relative to the others. This locality has had some form of centre function. This system of predominantly small labile settlement units can be recognised across the rest of Eastern Denmark and Scania.

4. Natural conditions and the cultural landscape’s resources

The landscape of Southern and Central Jutland is characterised by *hedebygd* (heathland) and flat-topped *bakkeøer*. The great open wide expanses were well suited to large field systems and relatively large animal flocks and herds, primarily cattle. In historical times the area was characterised by the ley-grass system.

Northern Jutland, and not least the area around Aalborg, was characterised by great variation in the landscape, with its *bakkeøer* and marine forelands. The area can be characterised as *hedebygd* (heathland) and *skovbygd* (forest/woodland). In historical times agriculture took the form of continuous cropping and three-field system. At the tells, sheep and goats were the dominant domestic animals in terms of numbers. In Northern Jutland as a whole, there are indications of a certain strain on resources during the Early Iron Age which could have contributed to economical specialisation.

Eastern Denmark was characterised by *agerbygd* (arable fields) and *skovbygd* (forest/woodland). Tietgen Byen is located in the *agerbygd*. In historical times, Eastern Denmark was characterised by the three-field system and large villages. This picture cannot be recognised in the Early Iron Age, when *skovbygder* dominated. One reason is possibly that the heavy soils of Eastern Denmark were difficult to cultivate in prehistoric times. As a consequence of the great extent of *skovbygder*, pigs were more common in Eastern Denmark in prehistory than in the other regions. Another reason constituted powerful central rulers who maintained the existing system for as long as was possible.

5. The settlements' internal organisation and dynamics

In the Late Bronze Age – Early Pre-Roman Iron Age the division of Denmark was in a start-up phase, characterised by relatively small, loosely-structured units that 'wandered' around in the landscape and are presumed to have been subject to certain common requirements with respect to for example the allocation of land. The individual households were able to act on their own within the limits of the system. Larger settlements with a more permanent location also featured and are seen for example in Tietgen Byen and the tells on Trandersbakkeøen.

From the Late Pre-Roman Iron Age – Early Roman Iron Age onwards, a village society became established and a general tendency is seen towards larger, more rigidly-structured and more permanent settlements. With this came an increased need for regulation of the access to land and from this point onwards the three study areas follow different developmental courses:

In Southern and Central Jutland, enhanced individual land rights were developed to a greater extent than in the other study areas. Trandersbakkeøen saw the early development of rigidly-structured settlements controlled by a strong leadership and this picture became reinforced during the study period. In Eastern Denmark, the structure of the Late Bronze Age – Early Pre-Roman Iron Age, was dominated by small labile units with a relatively flat structure, was maintained during the entire period.

In Southern and Central Jutland, the farmstead appears, to a great extent, to have been an independent economic unit and the village's common economic circumstances received a lower priority. The production apparatus on Trandersbakkeøen was to some extent linked to the village concept even though the individual farmsteads had at the same time a certain degree of independence. In the Eastern Danish system small communal buildings are apparent on the relatively few large settlements and these could indicate a certain communality in production.

Most frequent are, however, the small 'wandering' settlements where a couple of farmsteads at most were involved in certain joint elements of production.

In the model for Southern and Central Jutland and, in part, also that for Eastern Denmark, a development is seen towards the individual household being able to act relatively autonomously and pass on its land rights in connection with marriage alliances and inheritance. The rigid structure at the tells with, for example, direct inheritance of the family's plot of land made it difficult to add new households in connection with marriage and inheritance. This challenge was possibly met by locating new households at some distance from the tell, i.e. a kind of thorp formation.

6. Interaction, hierarchy and landscape organisation

During the Late Bronze Age – Early Pre-Roman Iron Age the picture in all three areas was dominated by small labile units, although a few larger settlements were also apparent. Trandersbakkeøen could have been more intensively exploited during the Late Bronze Age – Early Pre-Roman Iron Age than the other areas. The beginnings of regulation of the landscape's resources are evident. On Trandersbakkeøen the unifying functions lay embedded in the permanent settlements. On Trandersbakkeøen and in Eastern Denmark a much more pronounced hierarchical development is apparent than in Southern and Central Jutland.

From the Late Pre-Roman Iron Age onwards and the three areas each followed their own course:

In Southern and Central Jutland the picture is characterised by large so-called 'wandering' villages which potentially had a common fence and/or independently fenced farmsteads. The landscape provided the opportunity to establish large cultivable areas and enabled the villages to develop self-regulating structures in connection with the allocation of new land etc.

At the same time, Trandersbakkeøen was characterised by two rigidly-structured tells together with 'wandering' villages, which to a greater extent were also regulated and parcelled out. The settlement and the exploitation of the landscape were both extremely intensive and indications of progressive over-exploitation increased in the form of pronounced sand-drift formations etc. These conditions led to the development of specialised economies and, as a consequence, a greater degree of interaction. The village rulers at the tells could have had a decisive role in this pattern. During the course of the Early Roman Iron Age, the rigidly-regulated systems apparently broke down and new localities, adapted to the new societal structures, took the lead.

The settlement structure from the Late Bronze Age – Early Pre-Roman Iron Age, comprising small labile settlements, was retained in Eastern Denmark. There were also a few large villages. Eastern Denmark was characterised by strong rulers and localities which had structured rights to the use of land, while the less mobile settlements on the periphery had an internally less well-developed social organisation.

7. The formation of regional settlement patterns during the Late Bronze Age and Early Iron Age

This chapter begins with an overview of the areas where this thesis has contributed new information with respect to settlement in the Late Bronze Age and Early Iron Age.

At a fundamental level, it was possible at Nørre Hedegård to obtain a variety of new information with respect to the construction and function of the houses. Similarly, an excellent insight has been achieved into the inventory and economy. For example, variations have been demonstrated in relation to the classic description of Early Iron Age agriculture as being dominated by large herds of cattle and extensive arable cultivation. Similarly the localities' structural conditions and developmental history are now well understood.

Trandersbakkeøen and, not least, Tietgen Byen constitute unusually well-investigated local areas and it has therefore been possible to achieve a comprehensive understanding of the cultural landscape of the time. The demonstration of the existence of actual large villages from the Late Bronze Age onwards is a ground-breaking development. These early large villages illustrate the fact that settlement development in no way followed a single path.

In addition to the spatial expansion of the tell concept it has also been demonstrated that formation of the tells was not closely associated with the use of turf walls. Conversely, it seems that tells should be perceived as one type of response to the need for economic specialisation. At the same time, the rigid structure of the tells was closely associated with particular inheritance structures. Jointly, these conclusions lead to a break with the prevailing perception that all the settlements constituted independent economic units. In particular, it appears that areas which were subject to pressure developed regional subsistence/economic strategies governed by a central ruler or locality.

The development of regional patterns took place asynchronously. In Southern and Central Jutland and in Northern Jutland the major breaks appear to be located at the transition between the Early and Late Pre-Roman Iron Age and again at the transition between the Early and Late Roman Iron Age. In Eastern Denmark the actual change is first seen between the Early and Late Roman Iron Age.

Particularly innovative or powerful individuals were able to become driving forces in the development of these regional patterns. In areas which were under pressure a strong ruler appears to have had a greater opportunity to play a crucial role than in the economically balanced areas. The magnates had a double role, both as innovators and as socially conservative factors.

Finally, a concluding description is given of the elements which constituted the regional patterns in the three areas.

10. Litteratur

- Andersen, L. 2001: Øksenhede. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* 2001, nr. 254.
- Andrén, A. 1999: Landscape and settlement as utopian space. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 383-393.
- Arcini, C. & F. Svanberg 2005: Den yngre bronsålderns brandgravsmiljöer. I: Lagerås, P. & B. Strömberg (red.): *Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Bronsåldersbygd 2300-500 f.Kr.*, s. 284-365.
- Arnoldussen, S. 2008: *A living Landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC)*. Leiden.
- Baudou, E. 1985: Archeological Source Criticism and the History of Modern Cultivation in Denmark. I: K. Kristiansen (red.): *Archeological Formation Processes. The representativity of archeological remains from Danish Prehistory*, s. 63-80.
- Bech, J.-H. 1984: Heltborg – en ny byhøj fra Thylands ældre jernalder. *Hikuin* 10, s. 39-56.
- Bech, J.-H. 1985: The Iron Age Village Mound at Heltborg, Thy. *Journal of Danish Archaeology* vol. 4, 1985, s. 129-146.
- Becker, C.J. 1972: Hal og hus i yngre bronzealder. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972, s. 5-16.
- Becker, C.J. 1982: Siedlungen der Bronzezeit und der vorrömischen Eisenzeit in Westjütland. *Offa* 39, s. 53-71.
- Berglund, B.E. (ed.) 1991: *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41.
- Berglund, B.E., L. Larsson, N. Lewan, E.G.A. Olsson & S. Skansjö 1991: Ecological and social factors behind the landscape changes. I: B.E. Berglund (ed.): *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41, s. 425-445
- Björhem, N. & B.M. Staaf 2006; *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*. Öresundsförbindelsen och arkeologin.
- Björhem, N. & U. Säfvestad 1993: *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- og järnålder*. Malmöfynd 6.
- Boas, N.A. 1993: Late Neolithic and Bronze Age Settlements at Hemmed Church and Hemmed Planetation, East Jutland. *Journal of Danish Archaeology* vol. 10, 1991, s. 119-135.
- Bradley, R. 2000: *An Archaeology of Natural Places*. London & New York.
- Calmer, J. 1991: Settlement and landscape in the Bjäresjö area in the Early Iron Age. I: B.E. Berglund (ed.): *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41, s. 184-187
- Christensen, C. & R. Fiedel 2003: Tørvegravning i forhistorisk tid. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 85-99.

Clemmensen, B. & N. Terkildsen 2005: Bygherrerapport for VMÅ 2400 og 2533 Aggersundvej. Vesthimmerlands Museum. Års.

Dalsgaard, K. 2009. Landskabet, bopladslag og marksystem. I Runge, M. 2009: *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab, s. 197-208.

Ejstrud, B. & C.K. Jensen 2000: Vendehøj – landsby og gravplads. Kronologi, organisation, struktur og udvikling i en østjysk landsby fra 2. årh. f.Kr. til 2. årh. e.Kr. Kulturhistorisk Museums skrifter 1. Jysk Arkæologisk Selskab.

Enghoff, I.B. 2009: Fiskeri fra Nr. Hedegård. I Runge, M. 2009: *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab, s. 241-246.

Eriksen, P. & P.O. Rindel 2003: Eine befestigte Siedlung der jüngeren vorrömischen Eisenzeit bei Lyngsmose. Eine neuentdeckte Anlage vom typ Borremose in Jütland, Dänemark. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, s. 123-143.

Ethelberg, P. 2000: Bronzealderen. I: P. Ethelberg, E. Jørgensen, D. Meier & D. Robinson: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Haderslev, s. 135-280.

Ethelberg, P. 2003: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.Kr.-1000 e.Kr.). I: P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen og A.B. Sørensen: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev, s. 123-373.

Fabech, C. 1999: Centrality in sites and landscapes. I C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and landscape : proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 455-473.

Fabech, C. & J. Ringtved (ed.) 1999: *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus.

Fabech, C. & J. Ringtved 2009: Arealanvendelse og landskabstyper I det 1. årtusinde. B. V. Odgaard, & J.R. Rømer (red.): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år*, s. 143-176.

Fenger, O. 1991: Germansk retsorden med særligt henblik på det 7. århundrede. I: P. Mortensen & B. M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus, s. 155-164.

Fleming, A. 1985: Land Tenure, Productivity, and Field Systems. I: G. Barker & C. Gamble (eds.): *Beyond domestication in prehistoric Europe*. London, s. 129-146.

Frandsen, K.-E. 1983: *Vang og tægt: studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. BYGD.

Frontijn, D. 2007: The significance of "invisible" places. *World Archaeology*, Vol. 39, No. 1, Wievin Space (mar. 2007), s. 70-83.

Gerritsen, F.A. 1999: The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. I C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and landscape : proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 139-148.

Gerritsen, F.A. 2003: *Local Identities. Landscape and communication in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam.

Gotfredsen, A.B., M.B. Henriksen, J. Kveiborg & K.G. Therkelsen 2009: Fjordfiskere, strandjægere, håndværkere og handelsmænd i jernalderens Seden. *Fynske Minder* 2009, s. 77-109.

Haarnagel, W. 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur. Bd. I. Textband. Bd. II. Tafelband*. Wiesbaden.

Hansen, J. 2006: Offertradition og religion i ældre jernalder i Sydsandinavien – med særligt henblik på bebyggelsesofringer. *KUML* 2006, s. 117-175.

Hansen, J. 2011: Rynkeby – c14-dateringer i en fynsk landsby med stedkontinuitet fra yngre germansk jernalder. *Fynske Minder* 2011, s. 95-103.

Hatt, G. 1957: Nørre Fjand. An Early Iron-Age Village Site in West Jutland. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter*, Bind 2, no. 2 (Text & Plates).

Haue, N. 2004: *Huskronologi og faseudredning på byhøjen Nr. Tranders, Aalborg. Bind 1. Tekst*. Upubliceret hovedfagsspeciale. Aarhus Universitet.

Haue, N. 2011: Social stratifikation og den "sociale arv" i ældre jernalder - med udgangspunkt i bopladsstudier i Nordjylland. I: N.A. Møller, S.S. Qvistgaard & S.F. Jensen (red.): *Nyt fra Vestfronten! Jyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 87-98.

Hedeager, L. 1992: *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. 2. udgave. Århus.

Hedeager, L. & K. Kristiansen 1988: Oldtid O. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr. I: C. Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*, s. 11-201.

Henningsen, P. 1995: *Hedens hemmeligheder: Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Grindsted.

Henriksen, M.B. 1997: Fiskeri og kystjagt på Nordfyn i jernalder, vikingetid og tidlig middelalder. *Sletten. Årsskrift for nordfynsk lokal- og kulturhistorie*, s. 5-14.

Henriksen, M.B. 2005: En motorvej tilbage til Fyns fortid. *Fynske Minder* 2005, s. 81-109.

Henriksen, M.B. 2011: Nye fund fra Sydvestfyns gyldne bronzealder. *Fynske Årbøger* 2011, s. 26-39.

Henriksen, P.S., J.A. Harild & P.M. Jensen 2009: De arkæobotaniske analyser af materialet fra Nr. Hedegård. I Runge, M. 2009: *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab, s. 247-252

Herschend, F. 2009: *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Västerås.

Hesel, A. 2009: Husdyr og vildt fra Nr. Hedegård. I Runge, M. 2009: *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab, s. 209-240.

- Hoff, A. 1997: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs. og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Aarhus.
- Holst, M.K. 2000: Tid og forandring i jernalderens bebyggelser. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1999, s. 21-31.
- Holst, M.K. 2010: Inconstancy and stability – Large and small farmsteads in the village of Nørre Snede (Central Jutland) in the first millennium AD. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 33, s. 155-179.
- Hornstrup, K.M. 1999: Brandgrave fra yngre bronzealder. Muligheder og perspektiver. *KUML* 1999, s. 99-145.
- Hornstrup, K.M., K.G. Overgaard, S. Andersen, P. Bennike, P.H. Mikkelsen & C. Malmros 2005: Hellegård – en gravplads fra omkring år 500 f.Kr. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2002. København, s. 83-162.
- Hvass, S. 1983: Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millenium A. D. *Journal of Danish Archaeology* 2, s. 127-136.
- Hvass, S. 1985: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*. Arkæologiske Studier Vol. VII. København.
- Hvass, S. 1988: Jernalderens bebyggelse. I: P. Mortensen & B. M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Aarhus, s. 53-92.
- Hvass, S. 1993: Bebyggelsen. I: S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Da klinger i muld...25 års arkæologi i Danmark*. København, s. 187-194.
- Härke, H. 1997: The Nature of Burial Data. I: C. K. Jensen & K. Højlund Nielsen (ed.): *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, s. 19-27.
- Højlund Nielsen, K. 1997: From Society to Burial and from Burial to Society. I: C.K. Jensen & K. Højlund Nielsen (ed.): *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, s. 103-110.
- Jensen, C.K. 2005: Kontekstuel Kronologi – en revision af det kronologiske grundlag for førromersk jernalder i Sydskandinavien. *LAG* 7, I; II.
- Jensen, J. 1994: The Turning Point. I: K. Kristiansen & J. Jensen (red.): *Europe in the First Millenium B.C.*, s. 111-124
- Jensen, J. 1997: *Fra Bronze- til Jernalder. En kronologisk undersøgelse*. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Bind 15. København.
- Jensen, J. 2003: *Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.* København.
- Jensen, P.M. & M.H. Andreassen 2011: Jagten på de forkullede korn. I: M. H. Nielsen (red.), M. B. Lundø, K. G. Therkelsen: *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f.kr.-150 e.Kr.*, s. 137-152.

- Johansen, E. 1994: Sandflugt i Aalborg-området i jernalderen. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 7. Århus, s. 55-69.
- Johnston, R. 1998: Approaches to the perception of landscape. Philosophy, theory, methodology. *Archaeological Dialogues*. July 1998, Vol. 5, nr. 1, s. 54-68.
- Jørgensen, C.Å. 1994: Sandflugt i Vesthimmerland i jernalderen. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 7, s. 41-54.
- Kaliff, A. 1997: Grav och kultplats. Eskatologiske föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötaland. *Aun* 24. Uppsala.
- Kaul, F. 1999: Vestervig – an Iron Age village mound in Thy, NW Jutland. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 53-67.
- Klingenberg, S. 2011: Hoby – a chieftain's residence from the centuries around the birth of Christ. I: L. Boye (ed.): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, s. 31-40.
- Knudsen, S.Aa. & P.O. Rindel 1989: Selager – en sjældent velbevaret jernalderlandsby. *Mark og Monte* 1989, s. 5-15.
- Kristensen, I.K. 2008: Kogegruber – i klynger eller på rad og række. *KUML* 2008, s. 9-57.
- Kveiborg, J. 2008: Fårehyrder, kvægbønder eller svineavlere. En revurdering af jernalderens dyrehold. *KUML* 2008, s. 59-100.
- Lass Jensen, O. 2011: The single farmsteads of NE Zealand. I: L. Boye (ed.): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, s. 63-66.
- Lauridsen, J.G. 2011: Spændende udgravning i Henneby. Netartikel (http://vardemuseum.dk/dk.php/museetsarb/udgravninger/spaendende_udgravning_i_henneby)
- Lewis, B. 1984: Overbygård og Nørre Fjand. En analyse af nogle jernalderlandsbyers tilliggende og økonomi. *Kuml* 1985, s. 123-163.
- Lorange, T. 2009: Gensyn med tuegravpladsen ved Årre. *Opdatering. Museet for Varde By og Omegn Årbog* 2009, s. 97-105.
- Lund, J. 1984: Nedgravede huse og kældre i ældre jernalder. *Hikuin* 10, s. 57-82.
- Lund, J. 1994a: Enkeltgård og – eller landsby? I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 7. Århus, s. 91-109.
- Lund, J. 1994b: Førromersk jernalder og ældre romersk jernalder. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1993, s. 67-75.

- Lund, J. 2009: Byhøje og andre stedbundne bebyggelser. I Runge, M. 2009: *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab, s. 183-196.
- Lundø, M.B. 2011: Huset, gården og landsbyen i førromersk jernalder (500-1 f.Kr.). I: M. H. Nielsen (red.), M. B. Lundø, K. G. Therkelsen: *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f.kr.-150 e.Kr.*, s. 31-74.
- Madsen, O. 1999: Hedegård – a rich village and cemetery complex of the Early Iron Age on the Skjern river. An interim report. *Jorunal of Danish Archaeology* vol. 13, 1996-97, s. 57-93.
- Martens, J. 1997: The Pre-Roman Iron Age in North Jutland. I: J. Martens (red.): *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe. Symposium at the Institute of Prehistoric and Classical Archaeology University of Copenhagen, December 8 1992*. Arkæologiske Skrifter 7, s. 107-136.
- Martens, J. 2007: Fortified places in low-land Northern Europe and Scandinavia during the pre-Roman Iron Age. I S. Möllers, W. Schlüter & S. Sievers (herausgebern): *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Akten des Internationalen Kolloquiums in Osnabrück vom 29. März bis 1. April 2006*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 9. S. 87-105.
- Martens, J. 2009: Vor den Römern. Eliten in der Vorrömischen Eisenzeit. I: S. Burmeister & h. Derks (red.): *2000 Jahre Varusschlacht – Konflikt*, s. 334-341.
- Mikkelsen, M. 1994: Nr. Nordentoft. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1993, nr. 247, s.159.
- Mikkelsen, M. 2000: Ø. Helligsøgård. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1999, nr. 329, s. 165.
- Mikkelsen, P.H. & L.C. Nørbach 2003: *Drengsted. Bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskab.
- Münier, B. 2009: naturgeografi i undersøgelsesområderne. B. V. Odgaard, B. V. & J. R. Rømer (red.): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år*, s. 23-40.
- Møller, P.G. & E. Porsmose 1997: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Miljø- og Energiministeriet. Skov- og Naturstyrelsen.
- Nielsen, B.H. 1996: Smedegård – en byhøj fra den ældre jernalder ved Nors. *Historisk Årbog* 1996. *Thy & Vester Han Herred*, s. 51-60.
- Nielsen, B. H. 1998a: Jernalderfund fra Egådalen. *Kuml* 1997-98, s. 105-126.
- Nielsen, B.H. 1998b: Thylandsk byhøj. *Skalk* nr. 1, s. 5-10.
- Nielsen, J.N. 1998: Ældre jernalders bebyggelse i det østlige Limfjordsområde. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Variation og enhed omkring Limfjorden. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 8:II, s. 271-292.
- Nielsen, J.N. 2002: Flammernes bytte. *Skalk* nr. 6, s. 5-10.
- Nielsen, L.E. 2005: Trandersgård – et indblik i ældre jernalders bebyggelsesstruktur. I: L. C. Nørbach (red.): *Årsberetning 2005. Nordjyllands Historiske Museum*, s. 31-34.

- Nielsen, L.E. 2007: *Trandersgård bopladsen og de nedgravede huse. En analyse af de nedgravede huses funktion og konstruktion med udgangspunkt i faseinddelingen af en ældre jernalders boplads ved Aalborg*. Upubliceret hovedfagsspeciale. Aarhus Universitet.
- Nielsen, M.H. 2011: Bondens dyrehold og havets ressourcer. I: M. H. Nielsen (red.), M. B. Lundø, K. G. Therkelsen: *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f.kr.-150 e.Kr.*, s. 153-164.
- Nilsson, T. & L. Andersen 2000: Øksenhede. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 2000*, nr. 273.
- Näsman, U. 2009: Jernalderens driftformer i arkæologisk belysning. Odgaard, B. V. & J. R. Rømer (red.): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år*, s. 99-113.
- Odgaard, B.V. 2009: Forskningsprojektet AGRAR 2000. Odgaard, B. V. & J. R. Rømer (red.): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år*, s. 3-17.
- Odgaard, B.V. & J.R. Rømer (red.) 2009: *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år*.
- Porskrog Rasmussen, C. 2006: Godsejermagt eller naturtilpasning? De regionale mønstre i det slesvigske landbrug i 1700-tallet og deres sammenhæng med naturforhold og godssystemer. I: P. G. Møller & M. S. Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab, s. 41-62.
- Porsmose, E. 1981: *Den regulerede landsby I og II. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vo. 72. Odense.
- Porsmose, E. 2006: Bygder. Regionale variationer. I: P. G. Møller & M. S. Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab, s. 9-24.
- Povlsen, K. 2011: Dydskovgård. *Årbog 2011. Nordjyllands Historiske Museum*, s. 43-46.
- Randsborg, K. 2011: Danish estates and manors from the Bronze Age to the Renaissance. I: L. Boye (ed.): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, s. 17-29.
- Rau, R.M. 2008. *Fra gårdsstruktur til jernaldersamfund - en analyse af midtfynsk bebyggelsesstruktur i yngre romersk - og ældre germansk jernalder*. Upubliceret kandidatspeciale. Aarhus Universitet.
- Rindel, P.O. 1992: Ældre jernalders bebyggelse i Sønderjylland. Bebyggelsesmønstre, ressourceudnyttelse og centerdannelser i ældre jernalder. I: U. L. Hansen & S. Nielsen (red.): *Sjællands jernalder. Beretning fra et symposium 24. IV. 1990 i København*. Arkæologiske Skrifter 6, s. 133-157.
- Rindel, P.O. 1999: Development of the village community 500 BC-100 AD in west Jutland, Denmark. I: Fabeck C. & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 79-99.
- Rindel, P.O. 2011: Jernalderbebyggelsen ved Grøntoft i forskningshistorisk perspektiv. I: N. A. Møller, S. S. Qvistgaard & S. F. Jensen (red.): *Nyt fra Vestfronten! Jyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 99-110.

- Ringtved, J. 1988a: Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germanertid. Tendenser i samfundsudviklingen. *KUML* 1986, s. 95-231.
- Ringtved, J. 1988b: Regionalitet. Et jysk eksempel fra yngre romertid og ældre germanertid. I: P. Mortensen & B.M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Skrifter XXII, s. 37-52.
- Ringtved, J. 1998: Landbo og fjordbo – regionale betragtninger om Limfjordsområdet. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Variation og enhed omkring Limfjorden. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 8:I, s. 39-83.
- Rostock, J. 2007: Arkæologi som Forretning – om en diskurs med uheldige konsekvenser *Arkæologisk Forum* nr.17, november 2007, s. 33-39.
- Roymans, N. & F. Theuws 1999. Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction. I: F. Theuws & N. Roymans (ed.): *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam,
- Runge, M. 2009a: *Nr. Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Nordjyllands Historiske Museum og Jysk Arkæologisk Selskab.
- Runge, M. 2009b: Jernalderstormanden i Fraugde Kærby. *Fynske Minder* 2009, s. 135-147.
- Runge, M. 2010: *Kildehuse II – gravpladser fra yngre bronzealder og vikingetid i Odense Sydøst*. Fynske Studier. Bind 23.
- Runge, M. 2011: Nørre Hedegård - et dansk Pompei. Anvendelsen af bopladser med usædvanlige bevaringsforhold til perspektivering af det "ordinære" bopladsmateriale. I: N. A. Møller, S.S. Qvistgaard & S.F. Jensen (red.): *Nyt fra Vestfronten! Jyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 51-69.
- Runge, M. 2012: Yngre bronzealders bebyggelse indenfor et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Bebyggelsen i yngre bronzealders kulturlandskab. Seminarrapport fra seminariet "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol.2, 2012, s. 113-139.
- Runge, M. & P.S. Henriksen 2007: Danmarks ældste hørindustri. *Fynske Minder* 2007, s. 145-165.
- Schacke, A.T. 2003: *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*. Landbohistorisk Selskabs Studierie.
- Schmidt, O.A. 1999: Vormdalgård. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1998, nr. 302, s. 180-181.
- Sindbæk, S. M. 1999: Forhistorien: Arkæologernes hykleriske navlepilleri *Politiken, Kultur og debat*, 23.09.1999, s. 7.
- Stoklund, B. 1990: Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem. *Bol og by*. *Landbohistorisk Tidsskrift* 1990, vol. 1, s. 47-72.

Stoklund, B. 2003: *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*. Museum Tusculanums Forlag.

Stoklund, B. 2006: Bygder, aktivitetsfelter og økoter. Etnologien og de regionale variationer. I: P. G. Møller & M. S. Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab, s. 25-39.

Stumann Hansen, S. 1999: Iron Age settlements in northern Zealand. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 194-195.

Sørensen, A.B. 2011: *Østergaard. Vikingetid & middelalder*. Haderslev.

Sørensen, M.L.S. 1989: Period VI reconsidered: Continuity and Change at the Transition from Bronze to Iron Age in Scandinavia. I: M.L.S. Sørensen & R. Thomas (red.): *The Bronze Age – Iron Age Transition in Europe. Aspects of Continuity and Change in European Societies, c. 1200 to 500 B.C.* B.A.R. International Series 483, part ii, s. 457-492.

Sørensen, S.A. 2000: *Hørup – en sjællandsk værkstedsplads fra romersk jernalder*. Museet på Færggården.

Tesch, S. 1991a: A central settlement region on the coastal plain in the Early Iron Age. I: B.E. Berglund (ed.): *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41, s. 132-135.

Tesch, S. 1991b: Tradition and change in the Bronze Age and Iron Age. I: B.E. Berglund (ed.) 1991: *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41, s. 326-336.

Tesch, S. & D. Olausson 1991: The Late Bronze Age landscape. Settlement and society. I: B.E. Berglund (ed.): *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41, s. 73-77.

Therkelsen, K.G. 2011a: Huset, gården og landsbyen i ældre romersk jernalder (1-150 e.Kr.). I: M.H. Nielsen (red.), M.B. Lundø, K.G. Therkelsen: *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f.kr.-150 e.Kr.*, s. 75-123.

Therkelsen, K.G. 2011b: Samfundet. I: M.H. Nielsen (red.), M.B. Lundø, K.G. Therkelsen: *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f.kr.-150 e.Kr.*, s. 215-234.

Theuvs, F. 1999: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 337-349.

Thrane, H. 1981: Late Bronze Age Graves in Denmark seen as an expression of social ranking – an initial report. *Studien zur Bronzezeit. Festschrift von Brunn*, s. 475-488.

Thrane, H. 1984: *Lusehøj ved Voldtofte – en sydvestfynsk storhøj fra yngre bronzealder*. Fynske Studier XIII. Odense.

- Thrane, H. 1989: Regionale aspekter af bronzealderbebyggelsen på Fyn. I: J. Poulsen (red.) 1989: *Regionale forhold i Nordisk Bronzealder. 5. Nordiske Symposium for Bronzealderforskning på Sandbjerg Slot 1987*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXIV, s. 101-106.
- Tornbjerg, S.Å. 1999: Iron Age settlements near Køge, eastern Zealand. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 197-199.
- Tornbjerg, S.Å. 2002: Skrot og godt fra Østervang – en værkstedsplads ved Ejby nær Køge. I: J. Pind m.fl. (red.): *Drik – og du vil leve skønt. Festskrift til Ulla Lund Hansen på 60-årsdagen 18. august 2002*. PNM. Publications from The National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 7. København, s. 149-158.
- Tuan, Y.-F. 2007: *Space and Place. The Perspective of Experience*. 6th edition, Minneapolis. Femte oplag (første oplag: 1977).
- Vestergaard, E. 1998: Metodiske overvejelser ved studiet af regioner. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Variation og enhed omkring Limfjorden. Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 8:I, s. 85-94.
- Vinter, M. 2011: Rekonstruktion af det parcellerede dyrkningslandskab i Himmerland. Marker, græsning og bebyggelse belyst i tre mikroregioner. I: N.A. Møller, S.S. Qvistgaard & S.F. Jensen (red.): *Nyt fra Vestfronten! Jyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 129-154.
- Webley, L. 2008: *Iron Age Households - Structure and Practice in Western Denmark, 500 BC-AD 200*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter nr. 62.
- Winther Olesen, M. & Rostholm, H. 2004: Guld fra Tjørring. *FRAM* 2004. s. 9-27.
- Zimmermann, W. H. 1999: Why was cattle-stalling introduced in prehistory ? The significance of byre and stable and of outwintering. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 301-318.
- Aaby, B. 1994: Landskabsudnyttelse, muldflugt og sandflugt i Nordjylland. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet*. Limfjordsprojektet. Rapport nr. 7, s. 25-40.
- Aarsleff, E. & L. Appel 2011: From the Pre-Roman to the Early Germanic Iron Age. North-East Zealand ten years after the single farmstead. I: L. Boye (ed.): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, s. 51-62.